

821(477)

С

ТЧВ

ДМИТРО ТКАЧ

УЧИСЬ ЖИТИ, САШКО ЖУКОВ

ДМИТРО ТКАЧ

УЧИСЬ ЖИТИ, САШКО ЖУКОВ

ПОВІСТЬ,
ОПОВІДАННЯ

Для середнього
шкільного віку

Художнє оформлення
Євгена Котляра

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1986

84 Ук7-44
Т48

Повесть украинского советского писателя, лауреата Республиканской литературной премии им. Леси Украинки об учениках ПТУ, о формировании их характеров, об осознании роли и места рабочего человека в коллективе. В книге помещены также рассказы разных лет о событиях гражданской и Великой Отечественной войн, послевоенного периода.

Рецензент
доктор філологічних наук
Микола Дубина

Т $\frac{4803010200-124}{M206(04)-86}$ 187.86.

© Видавництво «Веселка», 1986,
повість, оповідання «Вода»,
«Упало дерево», «Зайчик»,
художнє оформлення

УЧИСЬ ЖИТИ, САШКО ЖУКОВ

ПОВІСТЬ

Тихо і лагідно шумів гай.

Високі неонові ліхтарі клали на чисті асфальтовані до-ріжки і на квіткові клумби м'яке голубувате світло. Саль-вії під цим світлом ніби пригасали трохи, втрачали свій вогнисто-червоний колір. А різнобарвні настурції і хризан-теми, навпаки, начебто розцвічувалися новими, прихова-ними досі кольорами, і всі разом наповнювали повітря найтоншими й найніжнішими пахощами.

Всюди панував спокій. І на землі, і в темному небі, всія-ному мільярдами зірок, які живуть вічно й вічно дивують нашу землю своїм існуванням.

Було б тут і зовсім затишно та гарно, коли б не двоє хлопців. Ішли вони, неміцно тримаючись на ногах, і вріз-нобій, невлад, а кого куди виведе, співали:

Бро-дя-ага, судьбу проклина-а-я,
Тащился-а с су-умой на пле-ечах...

Помітнішим був високий на зріст, з чорним густим і красивим чубом, Сашко Жуков, перший у профтехучилищі учень по металевому токарству. Ішов він, виставивши силь-ні груди, розгорнувши широкі плечі, бо звук, щоб на нього дивились знизу вгору, щоб його хвалили і прославляли.

А до його крутих грудей і сажневих пліч тулився носом теж учень профтехучилища Сеня Кошик. Цей був неви-сокий, вузьколиций і непоказний.

Навколо було пусто. І літні люди, і навіть молоді вже розійшлися по домівках — спати. Засинали й зорі над гаєм, втрачали свій первинний блиск. Здавалося, і вся ніч вкладалась до сну. Але її тривожили оті безладні голоси:

...звериной узкою тропой...

Раптом Сашко Жуков зупинився, сказав густим вольовим голосом:

— Ш-ша, Сеню, замри... Ти своїми п'яними очима оту фігуру бачиш?

Сеня Кошик теж зупинився, вчепився за сильну руку дружка.

— Як-ку фігуру, Сашко?

— Ну, оту... з хвостиком на потилиці...

Попереду них ішла дівчина. Одна-однісінька. І в неї справді «хвостиком» було зібране до купи волосся й перев'язане стрічкою.

Сашко легенько вдарив Сеню Кошика по лобі.

— Тепер бачиш?

— Бачу. То й що?

— А ти її мені зупини.

— Єсть, зупинити. Буде зроблено!

Дівчина, хоч і почула швидкий тупіт ніг за спиною, але спершу навіть не озирнулася. Тільки вже під ліхтарем зупунилась, стала спокійно й незрушно, повернулася до хлопця.

— Тобі чого?

Сеня Кошик сторопів, розгубився, вмить став тверезішим:

— Мені?.. Мені нічого... це я...

Але повільною ходою наближався Сашко Жуков. А перед ним уже ніяк не можна було показатися слабкодушним, нерішучим. І Сеня, дурнувато кривлячи губи, сказав:

— Давай я тебе за оцей хвостик потримаю, щоб не втекла... А ось і Сашко вже...

Він хотів схопити дівчину за кіску, але сталося несподіване, навіть неймовірне.

Дівчина одним коротким спритним рухом перекинула Сеню Кошика через своє плече, наче в хлопцеві й зовсім не було ваги, він аж крякнув, тіло його розпласталось на асфальтовій доріжці, а обличчям він уткнувся в червоні сальвії.

Це був добре вивчений і доведений до майстерності прийом самбо.

Вона зневажливо повела головою в бік Сені, наче це була не людина, а бездушний предмет, і запитала в Сашка, який саме надіспів:

— Бачив?.. Тепер ти, Сашко. Ляжеш поряд із своїм дружком. Хоч у тебе й плечі, і груди он які, а ляжеш. Не сумнівайся. Хіба тобі не відомо, що я — самбістка?.. Ах, я тобі про це не говорила!.. Не було нагоди та й потреби, — додала вона глузливо. — Не заслужив усє знати...

І раптом докірливо похитала головою, посміхнулася знущально:

— І оце вас двоє бовдурів на одну дівчину?..

Сашко Жуков зів'яв, став ніби нижчий, не такий грудастий і не такий широкоплечий. І голос у нього зробився не такий гучний, як завжди:

— Це ти, Марійко?.. Звідки ти взялася? Ходімо, я тебе до гуртожитку проведу... Не дивись на мене так... я не п'яний... лише трохи... Як же ти тут опинилася?

— Від подруги йду.

— А чому сама?

— Не люблю, щоб мене проводжали.

— А мені дозволь...

На правій щоці у неї тремтливо заграла ямочка, це означало, що дівчина вже не сердилась.

— То як же це ти, Сашко? На чарку наступив та ще й похуліганити закортіло?

Він стояв перед нею принишклий, з винуватим лицем, схожий на школярика, який не знає, чим і як виправдуватись за вчинену провину.

— І не подумав, що це ти... Не впізнав здалеку...

— А коли б це була не я? Дозволив би оцьому вишкваркові за косу дівчину тягати? — Вона кинула знищувальний погляд на Сеню Кошика.

— Ну, вибач же, Марійко... Це ми з ним так... пожартували. Ходімо. Нам же з тобою разом до гуртожитку.

Вона б, може, й погодилась. Але де не взявся міліціонер і, як йому й належить, заговорив офіційним тоном:

— Громодяни порушники порядку, всі йдіть попереду мене, щоб не розбіглися. До відділення міліції. Ви, мабуть, дорогу вже знаєте, видать, не вперше,— і навіщось доторкнувся рукою до кобури пістолета.— Кроком руш!

— Та ми ж нічого... Ми в гуртожиток...— заскімлив Сеня Кошик.— Ми не хулігани. Ми — нормальні люди...

— Нормальні люди поспішають додому, а такі, як ви, ідуть тільки в міліцію.

Міліціонер був ще зовсім молоденький, гарний з обличчя, і голос у нього був лагідний, хоч і офіційно-службовий, тільки сувора форма змушувала підкорятися йому. Він глянув на Сеню Кошика.

— А цього хто так розмалював?

Падаючи, Сеня проїхався вилицею по землі, і тепер при світлі ліхтаря було добре видно велике садно.

— Це я,— сказав Сашко Жуков.

— Ні, це я його розмалювала,— заперечила Марійка.— Щоб не чіплявся.

— Ага, значить, таки хуліганили! Розберемось. Протокол усе покаже. У нас строго.

Хороший, веселий і роботящий був рядовий міліції.

* * *

Дівчина росла у батьків одна.

Хоч і одна, але її не балували. Обое колишні фронтовики, батьки вимагали від неї, щоб уранці в ліжку не залежувалась, щоб робила фіззарядку та обливалась холодною водою, щоб замітала підлогу, витирала пилюку на меблях... Одне слово, дівчина росла працювитою і загартованою.

Як і в усіх підлітків, у неї було багато всіляких захоплень. Ну, звісно ж, щонайперше, це — пташки і тварини. Яюсь вона впіймала їжачка. Але довго в хаті не тримала, випустила серед найближчих дерев і трав, бо пожалла, що він один і йому погано жити без інших їжачків. Потім принесла в хату вужа, намотавши його на руку, як мотузок (вужа дуже боялися батьки і сусіди, думали, що це — гадюка), але теж незабаром випустила, зрозуміла, що йому хочеться на волю. Потім придбала дуже ласкавого й дуже некрасивого собачку Вегу і чорну кішку з загрозливими зеленими очима — Багіру (це вона їх так назвала). Батьки їй доводили, що кішка з собакою не вживуться, так у народі здавна говориться, але вони вжились і навіть весело грались.

А ще дівчина оберігала двох пташок. Обидві строкаті, ніби райдуга. Канарик з переливами й тьохканням натхненно співав. Його можна було слухати не втомлюючись. А особливо він гарно співав, коли дівчина прибирала в хаті, наче допомагав їй своєю кучерявою піснею. Починав він співати навіть тоді, коли тільки-но чув Марійчині кроки. Мабуть, уже знав, що вона зараз нагодує його смачним насінням і приласкає, погладить по спині й голівці. Пташки, як діти або як добрі люди, люблять ласку і дарують радість.

Може, тому, що тато й мама виховували в Марійці спартанський характер, її потягло ще й до спорту. Спершу вона бігала на ковзанах. Потім захопилася акробатикою. Кульбіти, сальто, стойки на руках давалися їй легко, бо тілом була струнка, і від щоденної фіззарядки та всілякої домашньої роботи — м'язами міцна.

Та яюсь вона заглянула в спортивний зал, де відбувалося заняття дівочої групи з самбо, і вирішила: «Це мені теж треба».

Тренерка попередила її:

— Це нелегка справа, Марійко.

— Нічого, впораюся,— діловито відповіла вона.

Дівчина приходила на тренування щодня, перевдягалася і працювала. То її кидали на килим, то вона ловила на несподіваний прийом часто вищу й дужчу за себе партнерку і та підводилася на ноги, недовірливо оглядаючи легку Марійчину постать: «Ну, буває, буває... на те й спорт».

Тренерка полюбила її, часом запитувала:

— Не охолоне твоє завзяття?

Її сині очі сіріли, ставали аж темними, гарне обличчя стискувалося в тугий клубочок.

— Взятася, то вже взятася. Самі знаєте, скільки ше дурнувятих хлопців блукає вулицями. А хулігани? А злодюжки?.. Спасибі вам за науку. За плечима не носити.

Потім Марійка почала вчашати до Будинку юного техника. Навчилася складати якісь химерні механізми, дома до півночі засиджувалась за технічними книжками. Батько не заперечував:

— Хай повтішається, якщо їй цікаво.

— Але ж вона — дівчина! — не згоджувалася мати.

— Ну, то й що? Хіба тільки хлопці техніку люблять?

Вдома почалися нелади, коли Марійка закінчила вісім класів. Мати мріяла бачити її студенткою медичного інституту, але дівчина показала характер:

— Інститут — потім. І не медичний, а технічний. Мене до техніки вабить.

Тепер мати часто плакала. Одного разу прямо запитала:

— Та куди ж ти надумала, Марійко?

Батько теж глянув на дочку важкуватими очима:

— Кажі вже точно... Яюсь заїкнулася, що — в петеу?

— Оце і є — точно. Токарем по металу хочі стати. Одержі там не загальну, а технічну освіту... У мене ж буде в руках метал! А з ним я проживу по-доброму. Душа в душу.

Була вечеря. Мати не їла, а схлипувала. Батько довго мовчки човгав підошвами по кімнаті. Нарешті озвався:

— Нас тут трое — твоя мати, я і ти. Ти вже, звісно, не дитя в повзунках. То, зрештою, сама й вирішуй. А ми з

матір'ю будемо наглядати за тобою. Коли що не в змозі буде, то кажи, напризволяще не залишимо.

— Спасибі, тату. І вам, мамо, спасибі.

Батько зупинився біля неї, поклав руку на її світле волосся.

— Яка ж ти стала... І коли тільки встигла вирости?.. Довечеряли уже мирно.

А через кілька днів уранці Марійка розбудила батьків:

— Насіння пташкам я поставила. Водички свіжої налила. А мені — на заняття, на роботу. У петеу мене вже прийняли.

— Уже?! — жахнулася мати.— Я ж думала, що це буде колись... потім...

— А ти не жахайся,— звів на дружину погляд батько, хоч у самого теж було неспокойно на серці.— А може, там її й доля...

Тепер Марійка приходила додому раз на тиждень, у неділю, але на весь день. Це було святом і для її батьків, і для неї. Перш за все вона бігла в магазин, щоб хоч чимось допомогти матері та батькові. Потім разом обідали. А за обідом Марійка захоплено розказувала про те, чим тепер тільки й жила. Про цікаві заняття в добре обладнаних класах з наочним приладдям, про великий цех із справжніми робочими верстатами, про спортзал і чудовий клуб, про нових друзів... Усе-все їй у профтехучилищі подобалося. Своїми розповідями вона захоплювала й батьків. Мати вже не плакала, а тільки не спускала з дочки зацікавлених очей, ловила кожне її слово, бо щодалі, то все більше переконувалася, що дівчина пішла таки своєю стежкою.

Та й зовні Марійка стала не схожа на себе колишню. Дуже до лиця їй була акуратна форма з блискучими гудзиками, темно-синій берет. Струнка, легка, обличчя осяяне усмішкою і ледь помітна ямочка на правій щоці — кажуть подружки, що це гарна прикмета, одна ямочка, а не дві, як буває в більшості.

Як це не банально, але звернули увагу одне на одного Марійка і Сашко на танцях. Та, власне, що тут незвичайного? Молоді люди. Розважаються. Танцюють. І знайомляться. Так воно часто й буває.

Вона — міська, розбитна і смілива дівчина — сама підійшла до хлопця і просто запитала:

— Потанцюємо?

У себе в радгоспі Сашко часто ходив у Будинок культури, танцював з дівчатами вальс, польку, ще якісь «кадрилі», він сам вибирав дівчат до танцю, яка йому до вподоби, і вони радо йшли на його запрошення, бо такі ж вирізнявся Сашко з-поміж інших хлопців своєю вродою і незалежною поведінкою. А тут він глянув Марійці близько в очі, і вони наче схрестилися зіницями, зітнулися і в короткому, але дужому єдиноборстві...

І він розгубився:

— Чи зумію... з тобою?..

— На ногу не наступиш? — запитала аж наче трохи зверхньо.

— А хто його знає...

— Ну, тоді пішли, поки музика грає. Бережи мої ноги, я — в нових черевичках. Зіпсуєш — примушу нові, кращі купити.

Вона владно повела його за собою, як малу дитину. І він покірно пішов. Творилося щось незвичайне і незвичне для нього. Не він почував себе господарем становища, а ось ця дівчина. Вона ніби взяла його в полон, скувала волю і, як попів на вітрі, розвіяла його пиху. Під час танцю він справді весь час думав, як би не наступити їй на тендітну ніжку, на нові черевички, бо тоді дівчина може розгніватися і піти геть. А він уже не хотів, щоб таке сталося.

Хоч який він був скований та зніжковілий, а все ж бачив, що інші пари, танцюючи, розмовляють між собою, і, щоб

не показати себе цілковитим невігласом та недотепою, сказав:

— А я знаю, як тебе звать. Марійка.

Вона усміхнулася до нього гарно, куточками вуст, на правій щоці у дівчини зворушливо затремтіла приваблива ямочка.

— І я знаю твоє ім'я. Сашко. Сашко Жуков.

Звісно, вони не могли зовсім не знати одне одного, бо навчалися в одному класі, і тому ця коротенька розмова розсмішила обох і зблизила.

Марійка танцювала ще й з іншими хлопцями, їй не давали відпочити, а Сашко — більше ні з ким. Коли лишався сам, то сідав під стіну на стілець і стежив за нею невідривним поглядом, почувуючи себе ображеним.

Несподівано до нього підсів Сеня Кошик, підштовхнув його плечем і по-змовницькому підморгнув:

— Не прогав, Сашко. Не дівчина, а — мед.

Але Жуков пронизав його таким поглядом, що Сеня відсахнувся, боячись дістати добрячого стусана в бік. Тим поглядом було сказано: «А ти не сунь носа, куди тебе не просять!»

Того вечора хлопець і дівчина розійшлися, промовивши одне одному тільки коротеньке «до побачення». Але Сашко вже втратив спокій. Довго не міг заснути, все думав про Марійку...

Наступного дня були класні заняття, і Сашко дуже шкодував, що Марійка сидить за ним і він не може весь час її бачити хоча б у профіль чи в спину. Він тільки тоді міг надвлягтись на неї, коли дівчина виходила до дошки, малювала різні схеми, писала та пояснювала формули й таблиці. Все їй давалось легко, допомагали знання, набуті в школі та Будинку юного техника.

Але і в цеху він бачив дівчину лише здалеку, бо її верстат стояв майже останнім у ряду, Сашко ж не міг без будь-якої серйозної причини зупинити свій верстат, щоб підійти до неї та перекинутися словом, тим більше, що

вона нерідко підкликала майстра, Пилипа Якимовича, і про щось з ним розмовляла.

«Цікаво, що вони там мудрують?» — думав Сашко, але був певен, що її розмови з майстром не такі собі звичайні.

* * *

У Сашка Жукова життя склалося зовсім по-іншому.

Батько його був моряком далекого плавання, тому додому наїжджав рідко, хоч і надовго — від одного далекого рейсу до наступного. Сашко фактично ріс під наглядом матері — відомої, орденоносної доярки. Сина вона дуже любила, була до нього, може, надмірно лагідна і багато в чому потурала йому.

А хлопець ніби й не помічав і не цінував того, хоч насправді теж любив свою матір. Але ж навіщо йому, хлопцеві, надмірна лагідність? Йому взимку давай ковзани, влітку футбол та ще хлопчаків-друзів, щоб було з ким побігати, поборотися, а може, й побитись. Як же обійтись, щоб без бійки? Тоді тобі скажуть, що ти — тюхтій, слабак, боягуз, іншої слави не заживеш. Ну, битися, це не означало, щоб неодмінно кров пішла з носа, а просто помірятися силою. Але Сашко всіх перемагав, від нього навіть плакали, і тоді чужі матері скаржилися Сашковій.

Шкільній науці Сашко Жуков не надавав особливого значення. Перебирався з класу в клас на трійках і четвірках (хоч були часом і п'ятірки, і то було не так для Сашка, як для матері великою радістю!), але не журився, бо вправно грав у футбол, пишався своїми м'язами, які перекочувалися під шкірою, як тугі м'ячі, що він — найпоказніший серед інших хлопців, і в нього виробилася звичка командувати ними, наказувати їм, одне слово, верховодити.

Загалом же вдачі він був мирної, не забіякуватий.

Але одного разу ввечері, коли вже темніло, він, повертаючись додому, почув зляканий дівочий крик: «Чого ви до мене причепилися? Пустіть мене! Я людей гукну!..»

Кинувся на той лемент і побачив, що три незнайомі хлопці оточили теж незнайому дівчину і збиткуються над нею, не випускають із свого кола, штовхають її з усіх боків, граються нею, ніби футбольним м'ячем, і регочуть. Знайшли собі забаву!..

Сашко налетів на них, як нестримна буря, як смерч, як грізна кара. Не даючи і отямитись хлопцям, штурхонував одного, другого, третього... Двоє втекли, зрозумівши, що їм з несподіваним захисником дівчини не впоратись, а третій так і лишився лежати. Його відвезли на якийсь час у лікарню.

А Сашка Жукова викликав до себе директор школи і звернувся до нього грізно:

— Ану сідай, Сашко Жуков, та поговоримо.

Вони сіли один проти одного — уже сивий директор з орденськими планками на піджаку і зовсім іще молодий, високий, ставний і дужий Сашко Жуков.

Директор окинув хлопця уважним поглядом з того боку і з цього:

— Гарний, гарний, нічого не скажеш... Та, бачу, й силою тебе природа не обидила.

— У мене ж батько — моряк.

— Знаю... Значить, силою в батька пішов. Це добре... А розумом?

— Про це мені важко судити.

— А пора б подумати... Ти не дивись на мене отак спідлоба. Я тебе не для того покликав, щоб покарати. Хоч і заслуговуєш. Розумом своїм уже треба було б прикинути, як своєю силою користуватися... Забув, що в тебе кулак пудовий, от і поклав хлопця в лікарню.

— А що ж мені було робити, як вони втрюх напали на одну дівчину? Стояти, розставивши руки, та дивитися?

— Дівчина що, знайома тобі була?

— Зовсім ні. Але ж — беззахисна!.. Не було часу хуліганів умовляти. От і налетів з розгону!..

Прихована усмішка ковзнула на губах директора. Може,

він у душі і схвалював вчинок Сашка Жукова, може, й сам так само вчинив би, але не належало йому до такого заохочувати.

— Ну, та не про це зараз... Думаю про тебе.. Ось ти закінчуєш восьмий, а далі що? В радгоспі залишаєшся?

— Не хочу в радгоспі. Будуть тут пальцями тикати: «О, мовляв, лишився, розбишака! Ще комусь ребра поламає!..» — Сашко зрозумів, що саме оце та розмова, коли вирішується його дальша доля, може, й на все життя.

— А що ж ти хочеш?

— Ні, в радгосп я повернуся. Не тикатиму до міста, як деякі інші. Бо як же я без села? Я ж тут виріс. Степ люблю і простір... Хліб хочу вирощувати.

— І в радгоспі лишатися не бажаєш, і хліб вирощувати хочеш. Щось я тебе не розумію.

— Якщо дасте гарну характеристику, щоб у петеу прийняли, то туди й хочу.

— В яке петеу?

— Ну, щоб я потім механізатором у нашому радгоспі став.

— То так би й казав, любий ти мій! — навіть просяв директор.— Та ми тебе з музикою проведемо і з музикою зустрінемо!.. Ну, от і домовилися... Тільки вчися добре, шануйся, щоб у мене рука не тремтіла, як підписуватиму тобі характеристику.

* * *

Учні профтехучилища сприймали Сеню Кошика якимось дуже серйозно. Навіть понукували на нього. Хто завгодно в токарному цеху, де проходило практичне навчання, міг мимохідь кинути:

— Сеню, принеси гаечний ключ дванадцять на чотирнадцять.

— Сеню, будеш замітати біля свого верстата, то за одним заходом і біля мого махни віником.

— Сеню, збігай купи кефіру пляшку, і тобі склянку дам.

Сеня Кошик приносив гаечний ключ, збирав металеві стружки біля свого й не свого верстата, бігав по кефір. Таким його зробили, може, сімейні обставини, в яких він ріс. Батько і мати цілий день на роботі. Батько — по ремонту газових плит, вона — у райфінвідділі. А дітей трійко. Сеня — найстарший. Тому хлопець крутився як муха в окропі. Знав, що всіх хатніх справ за нього ніхто не зробить. Звик бігати по магазинах, купувати продукти, годувати менших і втішати їх та бавити, мити посуд, прибирати в квартирі, і це його не обтяжувало, навпаки, хлопець вважав, що по-іншому й бути не може.

А ще ж і школа. Треба було встигнути приготувати уроки. Траплялося, що й не встигав. Тоді з ним не тільки окремо розмовляли вчителі, а й секретар комсомольської організації, бо Сеня ж після піонерів, як і більшість інших, став комсомольцем.

Одного разу секретар комсомольської організації запитав його:

— Ось ти, Сеню, вже закінчуєш восьмий. А далі що збираєшся робити? На роботу? Бо дев'ятого й десятого класів у нас немає.

Сеня Кошик, мабуть, уже думав про це, бо відповів не вагаючись:

— У профтехучилище хочеться.

— Чого це раптом?

— Не раптом. Он у газетах пишуть — гарно там. По телевізорі показують...

Секретар трохи поблажливо всміхнувся.

— Вчився ти, Сеню, так собі... Трохи страшно вато давати тобі путівку.

— А ти не бійся, — мовив Сеня Кошик секретареві. — І ти б учився «так собі», коли б на твоїй шиї були два менших братики.

Секретар одвів зніяковілі очі, але опанував себе і одразу ж перейшов на діловий тон:

— А як же воно буде, як ти, скажімо, поїдеш у петеу? На кого братиків залишиш?

— Про це ми вже говорили вдома. Тоді мама не піде на роботу. Досить і того, що тато заробляє. Ну... трохи скрутніше буде. Так що ж, хіба у всіх і все йде гладенько? Такого не буває...

— А ти знаєш, це — ідея: вступити тобі в петеу,— пожавішав секретар.— Туди тобі прямий шлях.

Він підвівся за столом і вже зовсім задоволено додав:

— Це ти здорово придумав. Будемо раді мати свого представника в профтехучилищі.

Так вирішилася доля Сені Кошика.

Тепер, на першій порі навчання, ним поштурхували. Оті мимохідь висловлені начебто й просьби, начебто й накази ображали хлопця і водночас сповнювали злістю. Він мовчазно ненавидів тих, хто ним командував, а особливо свавільного й чванькуватого Сашка Жукова. Але поки що ненависть не виливалася, не переростала у відкритий опір, вона ховалася в його очах, і не кожен і не завжди міг її запримитити.

Та було б несправедливо характеризувати Сеню Кошика тільки з цього боку... Ну, був Сеня і домогосподаркою вдома, і «старшим, куди пошлють» у ПТУ. Але ж Сеня ще й умів малювати. У нього завжди були кольорові олівці й звичайні дешеві шкільні фарби. Дома він малював братами картинки, розважав ними хлопчиків, та й сам мав від того велике задоволення. А в ПТУ оформляв стінну газету, вона була цікава дружніми шаржами, всі сміялись, і ніхто не ображався. Власне, хтось, може, й ображався, але перед сотнею очей стримував свою образу. А директор навіть виділив для нього невеличку кімнатку, де зберігалися папір, фарби і пензлі, і вхід до тієї кімнати для сторонніх був суворо заборонений, ключ від неї Сеня носив у кишені.

Розписавшись у протоколі і вийшовши з міліції, всі троє — Сашко, Марія і Сеня— спантеличено та розгублено переглянулись, а Сеня заквилив:

— Ну за що нас забрали?.. І навіщо протокол?.. Ніхто ж ні в чому не винен. Марійка була в подруги... Ми з Сашком трохи випили. То що ж тут такого?

Сашкові не сподобалося, що цей Сеня Кошик у присутності Марійки ставить себе ніби на одну дошку з ним, бо аж ніяк не вважав, що вони — рівня, і щоб одразу ж поставити Сеню на місце, загрозливо стрельнув на нього очима:

— Сеню, струнко! У гуртожиток кроком руш!

Сеня образився, звузив щілинки невеликих очей, глянув на Сашка гострячками зіниць:

— Ти що?.. Чого командуєш?..

Сашко не чекав опору, пригасив у собі почуття зверхності:

— Не команду, а раджу.

— Обійдуся без твоєї поради. Знаю, що мені робити...

Та все ж залишив Сашка й Марійку удвох, пішов, не озираючись. Хоч почував себе дуже ображеним. І водночас гнівався на себе, картав себе. Ще б пак! Адже вони з Сашком опинилися в однаковому становищі, але Сашко не скиглить, тримається мужньо, наче нічого й не сталося. І в міліції він не злякався, можна було тільки позаздрити його поведінці. А він, Сеня Кошик, поведився зовсім не так — розпхикався, мовляв, більше не буду, і сам розумію, що негарно вийшло, і так далі.

«То що ж таке? Чому я не такий, як Сашко? — мучачись, думав він.— Невже я боягуз? Але ж мені ніщо страшне не загрожувало, так само, як і Сашкові. То чому ж я не такий, як він?..» Думав ще й іще, шукав відповіді.

І раптом вона прийшла: «А що скажуть у петеу?.. А що, як відчислять? Сашка Жукова не відчислять, не такий він! А мене — можуть. Що ж тоді? Куди ж я тоді?..»

У профтехучилище надійшов протокол з районного відділення міліції. Все в ньому як належить. Все як було. Є й підписи всіх трьох.

Для обговорення протоколу майстер Пилип Якимович скликав після роботи збори просто в цеху. Поставили стіл, але не урочистий, без червоної скатертини, а голий, та ще й порізаний, подзьобаний, одне слово, робочий цеховий стіл. Біля нього — довгий вичогваний ослі.

— Ну, що ж,— сказав Пилип Якимович, поправляючи окуляри на носі,— Сашко Жуков, Сеня Кошик і Марійка Журавська, просимо в президію. Заслужили...

Чутка про те, що з міліції прийшов на всіх трьох протокол, ще раніше якось просочилася в цех і розповзлася, розтеклася по училищу. Тому на слово майстра «заслужили» всі засміялися, бо початок зборів справді був обіцяючий.

Марійка було смикнулася, зробила такий рух, ніби хоче йти на запрошення виробничого викладача, але побачила, що хлопці й не поворухнулися, і лишилася на місці.

— Не бажаєте? — перепитав Пилип Якимович.— А я думав, що хтось із вас ще й протокол вестиме. Ну поговоримо й так.— І звернувся до всіх: — Так ось, товариші учні. З міліції надійшов лист, вірніше, не лист, а копія протоколу на оцих ось трьох героїв, яких я щойно назвав. Я вам його зараз прочитаю, бо нам же прислали не для того, щоб ми підшили й раділи, що в нас є такий приемний історичний документ. І не для того, щоб ми його в золоту рамку взяли...

Пилип Якимович міг бути гумористично-ущипливим і в словах, і в тоні, яким ці слова вимовлялись. І протокол він читав з такими інтонаційними наголосами, що викладені в ньому події набирали якихось гіперболічних розмірів. І Сашко, Сеня та Марійка слухали й дивувалися: «Невже так було?»

Закінчивши читати, Пилип Якимович запитав:

— Ну, хто з вас перший? Звітуйте перед товаришами.

— Я,— озвався Сашко Жуков, вийшов з гурту і став біля столу. Такий гарний він був, цей хлопець. Ставний і дужий. Навіть комбінезон не псував його статури. Він зняв берет, і густе волосся чорним крилом лягло поперек лоба. Очі дивилися сміливо й відкрито.— Марійку Журавську не чіпайте. Вона ні в чому не винна. Та і Сеня Кошик не винен. Це все я... У протоколі сказано, що ми з Сенею напали на Марійку. Дурниця! Ох і глупство ж!.. Та якби на Марійку хтось напав, то я перший такому б ребра полічив!..

— Але ж написано, що напали! — озвався хтось із гурту.

— Написати все можна. Таке, що й купи не тримається.

— А навіщо ж протокол підписував? — втрутився Пилип Якимович.

— Аби швидше. Мені рука не відпаде.

— А що ти скажеш, Марійко? — повернувся Пилип Якимович до дівчини.

— Сашко правду каже, не нападали вони на мене,— дівчина глянула окіл ясеними, чистими синіми очима.

— То що ж це виходить? — розгубився Пилип Якимович.— І я не я, і хата не моя? А чого ж Сеня опинився на землі? Сам ліг, чи що? Чи, може, йому відпочити захотілося?

Марійка усміхнулась.

— Хотів пожартувати зі мною. Ото я й згадала, що самбістка. Та я на нього не ображаюсь.

В гурті розлігся сміх. Почулися голоси:

— Молодчина Марійка!

— Оце так дівчина!

— Ясно. Коло замкнулося,— сказав Пилип Якимович.— Ніхто ні на кого не нападав, нічого взагалі не було. Невинні дітки побавились. А ось протокол з міліції є... А все-таки, за що ж ти, самбістко, Сеню Кошика на землю поклала?

— Хай знає, що й жартам є межа.

— Ну, молодці! Ну вже ж і молодці!..— наче аж захоп-

лено підвищеним тоном похвалив Пилип Якимович.— А ти ж, Сеню, чого мовчиш? Скажи що-небудь. Внеси ясність. Просвіти нас. Бо ми ж тут — як темні раки.

— Так Сашко ж і Марійка уже просвітили, внесли ясність.

— Та вже куди далі! До того ясно, що аж зло бере,— покрутив головою Пилип Якимович.— Ти скажи: нападав на Марійку чи не нападав?

— Дуже потрібно мені нападати! Як же!..

— А що ж було, що ти на землі опинився?

— Марійка ж сказала: ми пожартували.

Пилип Якимович бачив, що серйозна й сувора розмова не виходить. Усі троє ніби затялися. А може, задалегідь змовились. Але як же це в них ловко продумано! Просто тобі фокусники, еквілібристи! І збори оці перетворюються на цирк, на веселу розвагу. В душі майстер розумів, що нічого справді страшного не сталося, це не якась надзвичайна подія. Молодь є молодь. Але й спускати на гальмах не можна. Бо сьогодні вони «пожартували», а завтра, дивись, справді щось таке утнуть, що й не розхльобаєш. Він насупив кущуваті брови на сердиті очі, обличчя набрало якнайгострішого виразу, рішуче поклав синювату від металу руку на подряпаний, голий цеховий стіл.

— Досить. У міліції ви, по всьому видно, були свійськими, як курчата у ласкавої хазяйки. А тут, перед своїми товаришами, наче вам хтось язики поприв'язував. Краще б свою спритність у навчанні показали.

— І покажемо,— пообіцяла Марійка.

— Подивимося, подивимося...— звів на неї швидкий невдоволений погляд Пилип Якимович і подумав: «Покажуть. Це такі, що покажуть». А вголос додав: — Гадаю, що обмежимося товариським судом. А Сашко Жуков, як зачинщик цієї ганебної історії, заслуговує на більше покарання. Пропоную зняти з його верстата прапорець відмінника праці та навчання. Втратив право на відзнаку. Робота роботою, навчання навчанням, але є ще й людська совість.

Бо який же ти відмінник, якщо на тебе з міліції протоколи приходять?

Так і ухвалили.

* * *

Була субота.

Квапилися — хто до спортзалу, який у профтехучилищі був добре обладнаний, хто — в читалку при бібліотеці, та і в саму бібліотеку, щоб поміняти книжки. А Марійка зупинилась біля дошки оголошень. Вона ще не вибрала, куди їй іти. Відтоді, як із Сашкового верстата зняли прапорець, а їй та Сені Кошику оголосили товариський осуд, вона стала мовчазна і навіть відлюдькувата. Дуже боляче було їй на серці. Та не так боляче, як соромно. Перед усіма учнями. Перед чудовою людиною — Пилипом Якимовичем. Хотілося чимось затамувати і біль, і сором.

Кольорове оголошення сповіщало, що демонструватиметься фільм «Новий дім». Назва дівчину не зацікавила. Мабуть, знову щось таке кругленьке, рівненьке й гладеньке, кажуть, як телеграфний стовп. І артисти всі однакові, аж важко їх розрізнити. Хлопці схожі між собою. Дівчата — між собою. Та й, власне, не грають, а переказують завчений текст.

Вона більше любила старі фільми, в яких грають Ільїнський, Жаров, Борис Андреев, Любов Орлова, Тенін. Ні, цих не сплутає, кожен неповторний, кожен ні на кого іншого не схожий, кожен грає по-своєму.

Відкинувши думку про те, щоб іти на «Новий дім», Марійка впіймала себе на тому, що думає про Сашка. Зустрітись б з ним. Та не підеш же до нього в кімнату і не запросиш. Одразу ж на тебе — кілька пар очей.

Авжеж, здавалося б, що ота неприємна подія в гаю, яка продовжувалася в міліції, потім — на зборах у цеху, мала б і геть посіяти неприязнь, посварити їх, але, на своє велике здивування, Марійка відчула потяг до Сашка.

Хлопець приваблював її не лише вродою, а ще й спокійною незалежністю, душевною міцністю. Все те, що сталося, мовби не тільки не бентежило його, а відлігало, відкочувалося від нього, як відкочується пінява морська хвиля від незворушної скелі. Звісно, вона ще по-справжньому не знала Сашка, але відчувала, що це не проста натура, не посередня, а, навпаки, складна, це — загадка, яку їй хотілося розгадати.

Зненацька почула позад себе кроки. Швидко озирнулась, і в груди їй хлюпнула, ударила гаряча хвиля. Сашко!..

— У кіно налагодилася? — спитав хлопець, зупинившись біля неї.

Марійка густо зашарілась, спалахнули шоки. Сашко з'явився, ніби розгадав її думки й бажання на відстані.

— Та ні... просто так. Перечитую, що тут...

— А якщо просто так, то хай йому біс, тому кіно. Давай краще підемо в гай, до озера.

— Ходімо,— легко погодилась Марійка.

Було тепло. Осінь тільки наближалася. Густе й велике кленове листя ще ховало гілля, хоч уже де-не-де спалахнуло першим барвистим полум'ям і було красивішим за молоде зелено-весняне. З каштанів падали круглі, колючі жовтаві їжачки, розлущувались на дві половинки, розліталися в різні боки, залишаючи на доріжках і траві оголені коричневі теплі плоди.

— У нас на селі каштанів немає,— сказав Сашко.

— Чому ж? — зацікавилась Марійка, бо й справді: вона з дитинства так звикла до каштанів, що думала: це дерево повсюди росте.

— Мабуть, тому, що це хоч і красиве дерево, але не довговічне. І відцвітає швидко. І листя скидає рано. Іржаве, скручене листя.

— А які ж у вас дерева на селі?

Сашко погордливо підкинув голову.

— Які?.. Міцні. Столітні, тисячолітні. Дуб, явір, в'яз, клен. Сільська людина якщо вже садить дерево, то дивить-

ся, щоб і на її вік вистачило, і дітям, і внукам, і правнукам. Щоб було на сто поколінь.

Марійка засміялася:

— Вигадник ти, Сашко. Таке скажеш: на сто поколінь!

— А чого «вигадник»? У нас є дуби, під якими ще Шевченко сидів. А в Миргороді й тепер росте дуб Гоголя, якому й вік визначити важко. Ще Гоголь милувався його могутністю. А зараз цей дуб — у сім обхватів.— І раптом засміявся голосно.— Є там, по санаторіях бігає, такий меткий фотограф, що хоч самого знімай. То він сфотографував мене біля того дуба. І замість того, щоб написати на фотографії по-російському «У дуба» чи «Возле дуба», утнув: «В дуба Гоголя». Я тобі покажу, зберігаю на згадку.

— Та й ти нівроку виріс, як сільський дуб,— глянула на нього Марійка знизу вгору, хоч і сама була височенька, але Сашкові сягала до пліч.

— Бог не обидив,— самовдоволено розправив плечі й випнув груди Сашко, він любив, коли його хвалили.— А ти ніколи не жила в селі?

— Не довелось. Я — міська рослина,— усміхнулася Марійка.— Батьки мої в місті зросли і я — теж.

— Жаль мені тебе.

— Чому? — здивовано звела гарні, чітко окреслені брови дівчина.

— Та як же це можна — ніколи не жити в селі? Не знати села!

— А що?

— А те, що з села все життя починається! — запально вигукнув Сашко.— Ні, ти тільки вдумайся. Місто — це під ногами вічний камінь. Асфальт, бруківка... Ти хоч уявляєш собі, що таке походити босими ногами по землі? По звичайній землі. Або по траві. А ще краще по росі. Босоніж по росі! Та це ж казка!.. А простору скільки! Небо не затулене висотними будинками, а вільне від сходу до заходу і від півдня до півночі. Очима не осягнеш. А сонця скільки! А повітря яке чисте! Ні на який курорт не треба їха-

ти... Ось тільки що ми з тобою вулицю переходили. Кілька хвилин на тротуарі стояли, поки автомашини пройшли. А потім перестрибували вулицю, як наполохані зайці, щоб якась машина несподівано звідкись не вискочила та не збила...

— Бачу, ти любиш усе перебільшувати,— зауважила Марійка.

Але ці її слова тільки підохотили Сашка.

— А хіба я не так кажу, міська рослино? А чим ти тут дихаєш? Газами! А тоді — болячки всякі, нерви, серце, інфаркти.

Марія поглядала на Сашка здивовано й з гострою цікавістю. Йй подобався його чистий і сильний голос. А крім того, вона ще не чула, щоб про місто хтось так говорив — знущально, майже з неприязню.

— А живуть тут як? — усе ще не міг заспокоїтись Сашко.— Мені оці багатопверхові будинки нагадують бджолині щільники або аркуші учнівського зошита в клітинку. Вікно сидить на вікні, балкон — на балконі. Оце тобі клітинка, а оце тобі. Живи і не кашляй!..

Вони вже дійшли до озера. Береги його були забетоновані, хоч і тягнувся невеличкий пляжик з привезеного піску, а до нього вели пологі дерев'яні сідці з поручнями.

— Отут давай і посидимо,— запропонував Сашко, зупинившись біля однієї лавки, яких тут було чимало.— Хоч і озеро в камінь закуте, але добре, що хоч воно є. Люблю воду.

— Знову про своє село будеш розказувати? — насмішкувато запитала Марійка.

— Хоч умру, а буду! Я ж хотів нарвати тобі прибережних озерних квітів, а де ти їх тут візьмеш? Бетон і бетон!..

— А чого ж ти до міста приїхав, якщо тобі таке любе село? — В голосі дівчини забринів несподіваний і загадковий смуток, навіть острах, немовби після її запитання, такого недоречного й грубувато-оголеного, Сашко Жуков ось зараз рвучко підхопиться й піде, одвернеться й від неї,

від Марійки, і поїде в своє село. Дівчина навіть трохи злякано звела на нього очі.

Однак нічого цього не сталося.

— Я вчитися приїхав, Марійко,— просто і ясно відповів Сашко.— На селах тепер теж є професійні училища, але в нас близько немає. То я тут закінчу. Яка різниця. Дістану середню технічну освіту і — гайда у своє рідне село. Працюватиму в майстерні, ремонтуватиму комбайни, трактори, все, що треба.

Війнув тихенький, але прохолодний надвечірній вітерець, невидимо пробіг верхівками дерев, і вони обізвалися до нього радісним дружнім шумом-гомоном, бо набридло їм увесь день стояти не ворухнувшись. Як і всьому живому, їм хотілося руху.

Від гілки одірвався кленовий листочок і загойдався в повітрі перед очима Сашка та Марійки, ніби човник на хвилях. Сашко миттю спритно впіймав його і поклав дівчині на коліна.

— Це тобі замість берегових квітів.

— Який же він гарний! — захоплено вигукнула дівчина.— Дивись: і зелений, і рожевий, і багрянний, і ще якийсь, що й не скажеш... Ні, ти тільки глянь, Сашко, що ти мені впіймав. Я ніколи досі не розглядала кленового листка ось так, як оце зараз.

Вона обережно й ніжно розгладжувала його в долонях.

— Я тобі ще впіймаю,— радо блиснув чорними очима Сашко.— Хочеш?

— Ні-ні, не треба,— Марійка навіть не дала хлопцеві звестися з місця.— Цей листочок сам до нас летів, а ти його впіймав, як барвисту пташку... Не треба іншого. Хай буде цей. Один...

Він взяв її за руку.

— Тобі гарно, Марійко?

Вона нахилилась до нього світловолоосою головою.

— З тобою.

— Мені з тобою — теж...

Ота лавка в гаю над озером стала місцем їхніх радісних, хвилюючих зустрічей. Про що вони тільки не говорили, а розмова, здавалось, не буде кінця. Марійці подобалася твердість, незалежність і навіть певна зверхність у Сашкових судженнях про інших. Зате, коли він починав говорити про себе, то переходив на хвастоші й часом надмірні, неприємні. Якось Марійка не стрималась і сказала йому про це:

— Ти, Сашко, якийсь... якийсь нелгідний до людей і надто самовпевнений. Наче не ти ходиш по землі, а навколо тебе земля крутиться.

Він і не заперечував.

— А ти ж як думала? Кожна людина повинна прагнути бути першою. І першою, і дужчою за інших. Бо хто ж про тебе дбатиме? Таких — про себе. Тоді всі будуть однаково сильні. На таких, як Сеня Кошик, не покладайся. Його легко придушити ногою, як мишу.

— Ну, це ти вже занадто. Зовсім перегнув, зарвався... Та й чого ти так про Сеню? Те, що йому належить робити в цеху, він робить. А теорію, може, не згірше за нас з тобою знає. Хіба погано відповідає на уроках?

Сашко мовчки скривився.

— Гарзд, ти чомусь зневажаєш Сеню, а інші? А колектив? — допитливо дивлячись йому в очі, запитала Марійка.

— Що колектив?.. Я люблю колектив сильних. Бо колектив слабких нічого не значить.

— Нікого ти не любиш, тільки себе,— прямо сказала Марійка,— ось і вигадуєш теорію про слабких і сильних. Не всі ж такі сильні, як ти. Різні люди бувають. Слабшим треба допомогти.

— Чим? — Сашко кинув на Марійку глузливий погляд.— Чим допомогти? Чи ти не хочеш, щоб я став за Сенин верстат та ще дві норми виконав? Ні, нехай сам,

сам... Ось у чому сила людини. Не шукай підпори біля чужих плечей. Свої плечі май.

— Читала я про таких, як ти,— сумовито мовила Марійка.— У Джека Лондона, наприклад. Знаєш його роман «Морський вовк»?

— Читав...— якось байдуже махнув рукою Сашко, ніби хотів відмахнутися від цієї розмови.

Однаке Марійка виявилася наполегливою.

— Читав... А що ж вичитав?

— Що написано, те й вичитав... Ти не екзаменує мене. Я цього не люблю.

— Не екзаменує, а кажу... Ось ти на такого вовка чимось і схожий. Не на морського, а на сухопутного. Щось у тобі є таке...

Вона помовчала трохи, зосереджено морщачи лоба, мовби добираючи нові потрібні слова.

— Тільки він про інше пише. Не про теперішнє. А ти... ти. Забуваєш, серед яких людей живеш.

Сашко зневажливо засміявся. Марійка не любила цього його сміху. Коли він так сміявся, то ставав не схожий на себе, тоді дівчині здавалось, що біля неї не Сашко Жуков, а зовсім інша, незнайома, чужа людина. Їй здавалось, що отой гострий зневажливий сміх адресований у першу чергу їй. Це її ображало й відштовхувало від нього. Тоді вона думала: «Який же ти, Сашко, насправді? Чи такий, як оце зараз, чи такий, яким був кілька хвилин тому?»

А він, пересміявшись, знову обізвався:

— І роман читав, і те, що ти мені розкажуєш, знаю, вчпв. Але що мені загрожує, Марійко? Скажи, що? І чому ти так про мене турбуєшся? Я не вмію бути під наглядом.

— Я не знаю, що тобі загрожує,— тихо відповіла дівчина,— а тільки боюсь за тебе. Зірвешся, як з крутої скелі, і ні за що буде зачепитись. Стрімголов полетиш...

— А ти подумай раніше, ніж таке говорити. Я не кочусь униз, а вгору підіймаюсь... Ну що ж, було, зняли з

мого верстата прапорець. Ти знаєш, за що і як це сталося. А тепер знову почепили. Ще й моє фото вмістили в газеті. Бо куди ж від мене подінешся? По дві норми даю щоразу. А захочу, то й по три буде. А чого ж?.. Ні, Марійко, з крутої скелі я не зірвуся.

— А ти мені скажи: у кого пайновіший верстат, найкращий?

— У мене, це — точно.

— Ось бачиш? А галасу! «Сашко Жуков — по дві норми!» «Сашко Жуков — цяця!» Вона вже не стримувалась, не добирала слів, а кидала йому в обличчя ті, які першими зринули в голову.— А того й не знають, що Сашко — як надута гумова куля. З тебе треба було б випустити гаряче повітря, бо скоро луснеш... Ходімо уже... Пізно.

Вона встала з лавки і, не чекаючи на його згоду, пішла.

— Підожди, Марійко! Чого ж ти так?..

Він кількома широкими кроками наздогнав її.

Довго йшли поряд мовчки. Кожен думав своє. Обое почували себе негарно. Вперше так гостро посперечалися, майже полаялись. Вона несла в серці образу на нього, а він — на неї. Але біля виходу з гаю Сашко стихив ходу, порушив мовчанку:

— Марійко, а ми ж не з'їли свого традиційного морозива.

Справді, у них якось само собою повелося, що вони весело, жартома з'їдали щоразу по порції морозива. Але цього разу Марійка відмовилась:

— Сьогодні не хочеться.

І ці її слова, сказані холодним тоном, ще раз підтвердили, що між ними виросла невидима стіна.

Уже перед гуртожитком вона раптом запитала:

— Сашко, а що, як і в мене на верстаті з'явиться такий прапорець, як у тебе?

Дивно: досі, розмовляючи про свої учнівські справи, про практичне навчання в цеху, він якось не брав до уваги Марійку, наче вона й не була ученицею профтехучилища,

а просто собі Марійкою, гарною дівчиною, яка заповонила його серце. Тому його навіть здивувало запитання дівчини — таке воно було несподіване.

— У тебе... на верстаті... прапорець?..— навмисне розтягував він слова і поблажливо та навіть глузливо посміхався, іронізував.— А чого ж?.. Усе може статися... Бажаю успіху.

Вони розійшлися, мов чужі.

* * *

Тепер Сашко і Марійка стали бачитися рідко. Він таки шукав зустрічі з нею, але дівчина навіть у кіно в петеєрівському клубі не бувала. Тоді, як інші дівчата, причепурившись, квапилися на розваги, вона лишалась у кімнаті і прикипала очима до підручників. На заняттях відповідала ще краще, ще впевненіше, ніж раніше. Бувало, що Сашко тільки лоба тер, думаючи над запитанням викладача, а Марійка виходила до дошки і, поміркувавши вголос перед усією групою, упевнено, легко відповідала на запитання.

«Ясно,— думав тоді Сашко,— з теорії мені за тобою треба гнатись, а подивимось, що ти покажеш на верстаті!..»

Але і в цеху дівчина здобувала чималі успіхи. Сашко знав, що верстат у неї справді старенький, його доводилося часто підремонтувувати в робочий час, а це вибивало Марійку з ритму. Однак вона не нарікала, не скаржилась, охоче бралася до ремонту, вбачаючи і в цьому необхідну науку, а потім робила все можливе, щоб упоратись зі своїм учнівським завданням та виточити деталі високої якості.

Дівчина любила взяти свіженьку, щойно виточену, гладеньку, як скло, блискучу і ще теплу після різця деталь і розглядати її, милуватися нею. Запитувала себе: «Невже це я зробила?..» Аж наче не вірила сама собі, хоч добре знала, що саме — вона, вона! — Серце її сповнювалося гордістю. А губи мимохить тремтіли в радісній усмішці, яку вона не могла стримати. І тремтіла ямочка на правій щоді.

А одного разу перед вихідним днем у кінці роботи Марійка звернулася до майстра з проханням:

— Пилипе Якимовичу, дозвольте мені одну обточену втулочку взяти з собою.

— Навіщо? — здивувався майстер.

— Я понесу додому, покажу батькам, похвастаю,— інтимно, ніби якусь велику таємницю повідомила вона.

Пилип Якимович навіть зрадів:

— Звісно ж, візьми. От молодчина! Хвалю, хвалю, Марійко.

Дівчина, як завжди у вихідний, гарна, усміхнена, бажана зв'явилася на порозі рідної домівки. Зняла формений берет з емблемою ПТУ, скинула піджачок з блискучими гудзиками, лишилась у легенькій білій кофтині і одразу ж розгорнула пакуночок.

— Ось, тату і мамо, подивіться, що я вже роблю на своєму верстаті.

Батько, потримавши в руках красиву деталь, розчулився, і навіть очі в нього стали вологими. Поцілував Марійку і сказав:

— Вірив, що в тебе діло піде. Ти за що не візьмешся, все в тебе виходить, на півдорозі ти не зупиняєшся.

А мати, дивлячись на деталь, допитувалася:

— Що ж це воно за дзеркало таке кругле? Я в ньому і себе бачу.

— Та це ж втулка, мамо!

— А ти з цієї втулки хліб їстимеш, чи що?

— Та як же, мамо, на те і вчимося, щоб і хліб їсти... Ото біжать автомашини по дорозі, то так і знайте: у них всередині є і мої втулки.

— Дивина! Куди тебе понесло! В саму середину машини... Та невже ти оце сама зробила? У тебе ж і руки завжди були ніжні.

— Сама... Був шматочок металу, чорний, кострубатий. А я його у верстат уставлю та й витягаю звідти, як лялечку.

— Ой, гарно ж, гарно як! Ти відпочинь після обіду, а я збігаю сусідам покажу. Вони запитували, що ти вже вмієш робити.

Марійка почувала себе щасливою.

* * *

Дивне, якийсь подвійне, взаємозаперечне почуття володіло Сашком. Й радісно було, що його приятелька Марійка просто-таки росте на очах, але водночас шкода її. «Навіщо силкуєшся? — подумки звертався до неї.— Однак, як кажуть, лобом муру не проб'єш. Ото, що належить тобі робити, роби. Добре вчиш теорію? Гаразд. Виробниче завдання виконуєш і часом перевиконуєш. Теж добре, на здоров'я тобі. А що ти ще хочеш? Прапорець на верстат? Отут уже в тебе й не вийде. Це не так просто. Прапорцями не розкидаються!»

Якось Сашко з Марійкою знову пішли на свою лавку в гаю над озером. Вона сама запросила його, і він, звісно, погодився, не роздумуючи й мить. Радо йшов поруч неї, пліч-о-пліч, бачив, як перехожі кидають на неї ласкаві погляди, милуючись її вродою.

Протягом усього вечора вони зовсім не розмовляли про навчання, про роботу в цеху, наче це їх і зовсім не цікавило. А вже коли, повертаючись, їли за столиком своє неодмінне морозиво, Сашко не стримався, запитав якийсь байдуже:

— Про що ти все говориш з майстром, з Пилипом Якимовичем?

Вона хитрувато й грайливо усміхнулась, показавши свою неповторно симпатичну ямочку на правій щоці, відповіла загадково, схиливши голову і дивлячись на Сашка з-під тремтливих вій:

— А це вже наш секрет.

— Домовляєшся, як мене здолати? Але верстат — це тобі не самбо.

Марійка зрозуміла, що Сашко знову напрошується на суперечку, скривилась вередливо, пригасила його намір:

— Не треба, Сашко. Давай сьогодні не будемо про це... Вечір який! Скоро — зима, і вже не буде таких вечорів.

Кілька днів підряд Марійка лишалася біля свого верстата ще й після роботи. Щось там чаклувала, заміняла якісь деталі, налагоджувала. Іноді з нею лишався й Пилип Якимович, радив, підказував, часом вони і сперечалися. Та хоч би як там було, а Марійчин верстат перестав зупинятися під час роботи.

Одного разу, прийшовши на роботу, Сашко побачив на стіні на видному місці велике яскраве повідомлення:

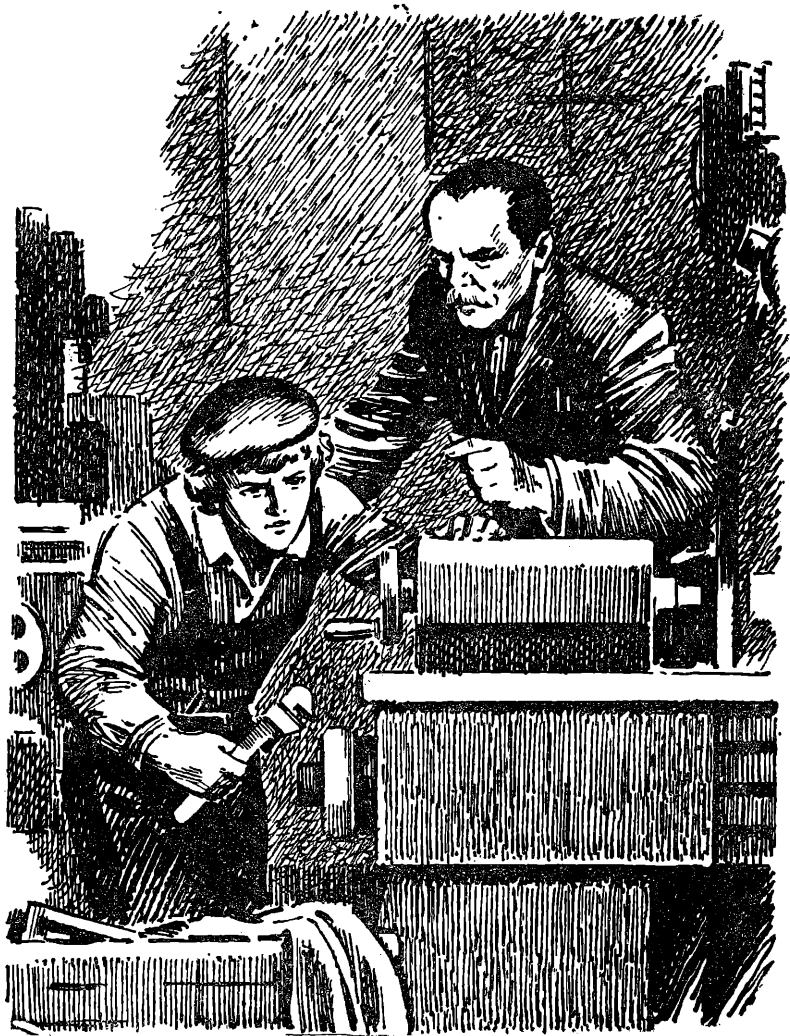
«УЧОРА МАРІЯ ЖУРАВСЬКА ВИКОНАЛА ПІВТОРИ УЧНІВСЬКІ НОРМИ. ВОНА БОРЕТЬСЯ ЗА ВИКОНАННЯ ДВОХ НОРМ».

«Сеня Кошик не пошкодував паперу і фарб,— чомусь з неприязню до хлопця подумав Сашко. Але більше його вразив сам факт: виконала півтори норми! Бореться за виконання двох! — А ти, Марійко, не квапся кричати про це. Ти гадаєш, що це так просто — дві норми? Вони не кожному даються в руки!»

Однак Сашко Жуков відчув неспокій. Ні, за себе він не боявся. Для нього дві учнівські норми — це закон. А більше? Можна й більше. Тільки піднатужитися треба. Але ж — Марійка! Невже вона справді витягне дві норми? Невже справді зрівняється з ним? Це ж розмов-розмов буде! А ще, гляди, й глузувати з нього почнуть. Дівчисько ж зовсім, а йде з ним нога в ногу!

«Та не вийде в неї,— втішав себе Сашко,— та ще й на такому розхлябаному верстаті». Правда, зараз вона його ніби трохи підтягнула, підремонтувала, не зупиняється в робочий час. Але якщо вже старий, то старий, як стара людина: скільки її не лікуй, а вона то стогне, то кашляє.

Дивно, ніколи раніше й подумати не міг би, що все те, що відбувається, так схвилює, збентежить його. Звик, що

він — перший, його хвалять, беруть за приклад. А тут хтось стає поперек його слави. Та не «хтось», а Марійка!..

Цього дня майстер підійшов до Марійки двічі. Але вже не розмовляв з нею, а тільки заміряв штангенциркулем кілька деталей, на свій власний вибір. А гірка отих блискучих деталей біля верстата дівчини росла.

Вночі Сашко спав неспокійно. Перевертався з боку на бік, дивився в підсинене місяцем і перехрещене рамою вікно й шкодував, що даремно в кінці робочого дня не підійшов до Марійки, не поцікавився, що в неї? Як? А чому не підійшов? Побоявся, чи що? А чи знову гонор став на заваді?

Вранці, перемучившись ніч, не виспавшись, за навчальним розкладом знову пішов у цех. Мимоволі перш за все кинув погляд на стіну біля Марійки й не повірив своїм очам. Художник Сеня уже встиг сповістити:

«Є ДВІ НОРМИ!

МАРІЯ ЖУРАВСЬКА ПЕРЕВИКОНАЛА ЗАВДАННЯ
ВДВІЧІ!»

Чи не вигадка це?

Ні, вигадкою бути не може. Адже з цим не жартують.

Сашко запустив верстат, нахилився над ним. Та в цей час почув голос самої Марійки:

— Здоров, Сашко! — і з усмішкою кивнула головою на повідомлення. — Дивись. Як обіцяла!

— Уже прочитав... вітаю... — кисло процідив Сашко. І не сказав більше нічого, не знав, як поводитися зараз з Марійкою.

А вона вела далі:

— Постривай, Сашко, я ще й не таке втну. Як уже змагатись, то змагатись. Не дам спокою ні тобі, ні собі. Змагання спокою не любить.

— Знаю, не вчи, — буркнув Сашко, підганяючи деталь у верстаті.

— Та де вже тут учити вченого, — Марійка ніби знущала над ним. — Так що приготуйся, Сашко...

Коротко й загадково засміялась і пішла. Сашко тільки провів її поглядом.

Дивні взаємини склалися між ними. Обое ж тяглися одне до одного, раділи кожній хоч коротенькій зустрічі, а ось як доходило до навчання, до виробничих справ, то наче їх хто підмінював: наїжачувались, ревниво стежили одне за одним, ставали мов непримиримі вороги.

Тепер Марійка виконувала здебільшого по дві норми.

Настав день, коли Пилип Якимович і секретар комсомольської організації в присутності всього колективу вродисто прикріпили до Марійчиного верстата прапорець відмінника.

Такий самий, який був і в Сашка Жукова.

* * *

Вже ладен був Сашко піти з Марійкою на примирення. «Адже це не хто-небудь наздогнав мене, а Марійка, моя приятелька Марійка,— тепер уже так міркував він.— Правда, не зовсім вона мене наздогнала, бо в мене буває і понад дві норми, а вона ще тільки тягнеться до цього. Може, й дотягнеться. Від неї всього можна чекати. Треба-таки тепліше привітати її та побажати ще більших успіхів...» — Так думав Сашко, ідучи вранці в майстерню.

Але ці думки його і наміри наче вітром вивіяло, як тільки він підійшов до дошки оголошень, біля якої юрмилися, гамірно розмовляючи, учні профтехучилища. Там поряд з великим яскравим «Соцзобов'язанням», що стосувалося всього училища, прикріплено папірець. На ньому круглим чітким почерком було виведено:

«Як і всі учні, я боротимуся за виконання всіх пунктів нашого спільного соціалістичного зобов'язання. Але водночас викликаю на індивідуальне змагання Сашка Жукова. Якось він сказав мені, що у мене верстат старий. Я сама його відремонтувала

і догнала на ньому Сашка. Тепер передаю йому свій верстат цілком справним і нехай він доганяє мене, а сама попрацюю на його новенькому верстаті. Тоді й подивимось, хто кого.

Марія Журавська».

Сашка пересмикнуло. Йому здалося, що в нього запаморочилась голова і він падає в якийсь провалля.

Це вже занадто, занадто! Дівчина на весь голос викликає на змагання мене... мене! А тон який зухвалий! Зверхній! Наче з дитиною розмовляє. А може, треба було б раніше і зі мною поговорити? Може б, ми обоє підписали цей індивідуальний договір? Це було б почесно і для тебе, і для мене... Ага, оце те й є, що вона обіцяла: «Я ще й не таке втну!» Отже втнула. Заздалегідь усе було обдумано. Готувалася до свого підступного вчинку, тільки приховувала. Носила задум у собі, виношувала. Збирала отруту, щоб тепер ось найболючіше вжалити. «Ну, Марійко...» І далі думок не вистачало. Тільки пекло обурення.

А тут іще й хлопці, які оточували його з усіх боків, весело під'юджували:

— Впіймався ти на гачок, Сашко, як булькатий сом.

— Та це вже й не гачок, а справжній гак.

— А ти не дрейф, Сашко, покажи їй, де раки зимують.

— Хто — Сашко здрейфить? Та Марійка ще буде перед ним проситися.

Сашко ліктями виштовхався з гурту, пішов у цех. Марійка вже працювала на його верстаті.

Кров гарячою хвилиєю ударила Сашкові в голову, затьмарила очі. Не тямлячи себе, він вигукнув:

— Гей, ти, синьоока пташка! Ану, геть звідси! Це мій верстат!

Вона зупинила механізм, глянула на хлопця виклично й навіть задерикувато.

— Уже не твій, а мій. Те, що я написала, читав?

Дівчина була дуже гарна в темно-синьому комбінезоні, в беретіку на білявих кучерях, з усмішкою на рожевих, як у дитини, вустах, з ямочкою на правій щоці.

— Аякже, не пройшов мимо цього історичного документа. Зганьбити мене хочеш? Знеславити?

— Чим же? — усмішка не сходила з її вуст. — Хіба я тебе чимось образила? Просто — позмагаємось. Я подивлюся, який ти. А ти подивишся, яка я.

— Хто ж тобі дав право?

Вона підійшла до нього ближче.

— Яке право? Про яке право ти говориш?.. Де це ти чув, щоб у змаганні право питали? А якщо спортсмен біжить стартовою доріжкою, то він питає право, як бігти? А якщо в повітрі літають акробати, хіба вони тоді питають, як літати? Там усі змагаються — хто швидше, хто краще. А я тут з тобою змагаюсь. Що ж ти мені, заборониш?

— Я про верстат кажу. Хто тебе сюди переселив?

— А-а, про верстат? — розуміюче хитнула дівчина головою. — Майстер дав згоду. Пилип Якимович сказав: «Ставай, працєю». А час марнувати не можна, шкода.

— А зі мною не треба було поговорити? Мене немає?

— Майстер з своєї волі переставляє учнів. Щоб не звикав до одного верстата.

— То що ж мені тепер робити? — несподівана розгубленість і навіть безпорадність забриніли в Сашковому голосі. Такого з ним ще не було.

Марійці стало шкода його. Так буває щиро жаль сильну людину, яка плаче. І цей жаль стиснув їй серце.

«А може, я даремно все оце роблю? Може, не треба було б випробовувати цього сильного й самолюбивого хлопця? Треба, треба!»

І Марійка сказала:

— А що ж тут думати? Он туди й ставай, за колишній мій верстат. Він хоч і старенький, але справний, чистий, як

лялечка. А в тебе тут було, ой, Сашко, Сашко! Бити тебе, та нікому. Захазяйнувався...

Ямочка погасла на її щоді. Гнівалася. На Сашка й на себе.

— Марійко,— раптом лагідно озвався до дівчини Сашко.— Гаразд, працюю на моєму верстаті. Я сьогодні взагалі не працюватиму. Ні на своєму, ні на твоєму. А де тепер мій, а де твій, я й не втямлю. Ти все переплутала.

— Наші вони з тобою, Сашко, наші.

Хлопець криво й гірко посміхнувся, навіть безсило якось.

— Чудна ти... Тебе і в ступі не впіймаєш.

— А навіщо мене ловити?

Вона знову трималась виклично, задержувато.

Сашко потемнів з лиця.

— То ось що. Скажи Пилипові Якимовичу, що я захворів. Пішов до лікаря. Маю ж я право хоч один раз у житті захворіти!

А сам подумав: «Хоч чим-небудь висловлю свій протест. Лаятися з Пилипом Якимовичем я, звичайно, не можу. Просити, щоб усе повернув, як було, принизливо. А я зроблю отак...»

Він вийшов з цеху і попростував навмання.

Зробити йому це було дуже нелегко...

На вулиці раптом відчув себе по-сирітському самотнім, схожим на відчакнуту гілку від міцного дерева. Там, у цеху, залишилась Марійка, залишилися хлопці й дівчата, там лишилась яка ж гарна людина — учитель, майстер Пилип Якимович. От уже хто не шкодує своїх сил для нас! А його, Сашка, немає... Немає Сашка Жукова!.. Того Сашка, без якого, здавалось, і клас не клас, і цех не цех. Кому «здавалось»? Ім усім чи йому одному?.. А може, ніхто й не помітив, що його немає. Бо він — пилінка в життєвому коловороті, краплинка в людському морі. І від того, що він робить зараз, аніскілечки не залежить доля всіх тих, хто залишився в цеху.

Згадалося, як Марійка спитала: «А колектив?..» Тоді він

недбало і навіть зневажливо відповів їй: «Що — колектив? Колектив слабких нічого не значить, нічого не вирішує...» Ні, мабуть-таки, значить, і мабуть-таки, вирішує. Бо слабких колективів не буває. Колектив завжди дужий.

«А я зараз у колективі чи ні? — запитав себе Сашко і сам собі відповів: — І в колективі, і ні... Відламана гілка. Ще біля дерева, ще тримаюсь на одному корені, але вже відхилився, відчахнувся. Чи скаже Марійка Пилипові Якимовичу, що я захворів? Ні, не скаже, звісно. Не така Марійка, щоб переказувати мою брехню. Розповість усе, як було... То, може, повернутися? А ще краще таки сходити до лікаря, взяти довідку, що був, а потім уже в цех, наче нічого й не сталося. Але образа і почуття гонору переборолі. Він попрямував далі від майстерні.

Люди, як бджоли, кружляли навколо нього, зустрічалися, доганяли, обминали, розмовляли різноголосо. У кожного були свої турботи й клопоти. Молоді бігли з модними плескатими «дипломатами». «Що в тих «дипломатах? — ні з того ні з сього подумав Сашко. — Я б не тягав з собою, щоб не бути схожим на всіх». Але одразу ж і забув про це. Його хвилювало інше. Ось він іде тротуаром, нікому не відомий, нікому не потрібний, загублений серед оцього людського рою, як піщина в пустелі. Але куди ж він іде?

І знову сумніви. Знову голова палає від думок. Ще не пізно, отямся, одумайся, Сашко, повернись! Адже це ти ніби з рідного дому втікаєш у невідомість, у безвість. І ніхто тебе не проганяв. Ти сам затіяв цю небезпечну й погану гру. І дорого ж вона тобі може коштувати! Ну й що ж з того, що Марійка викликала тебе на змагання? І що за біда, що вона захотіла перейти на твій верстат? А ти покажи, що не боїшся її, що ти з нею просто бавишся. Навіть сприйми цю історію весело, з жартом...

І раптом — знайомий голос.

Його покликав Сеня Кошик.

Сашко глянув на нього здивованими затуманеними очима.

— Ти чого не на роботі?

— Знаєш... устигну ще. Збігав кухлик пива випив. Може, й ти хочеш? Ходімо, гроші є.

— Де гроші?

— Ось,— Сеня дістав з кишені кілька пожмаканих карбованців.

— Давай сюди,— сказав Сашко таким тоном, що не послухатися його не можна було.

Він узяв папірці, поклав у внутрішню кишеню піджака і різко наказав:

— А тепер, щоб я тебе і в очі не бачив!

— Як же це?..— розгубився Сеня.— Адже... мої гроші. Думаєш, як дужчий, то все можна? Це ж грабунок!

— Я в тебе позичаю гроші,— знущально сказав Сашко.

— А я не хочу тобі позичати! Віддай!

— Не віддам,— твердо відповів Сашко.

Сеня відчув, що тут ні силою, ні обуренням нічого не вдієш. Почав просити:

— Ну, Сашко, будь же людиною... випивали ж...

— Не випивали, а випили один раз! Більше такого не буде. Иди і ставай до роботи! Гроші я тобі зараз не віддам, бо ти ще по дорозі щось утнеш... Про те, що з нами було, забудь. А тебе побачу п'яного, то... ти мене знаєш. Тоді не нарікай.

Сеня Кошик з неприхованою ненавистю дивився на Сашка.

— Хоч карбованця поверни. На їжу.

— І не проси зараз. З голоду не помреш. А гроші поверну завтра. Ціліші будуть.

Сеня вже знав, що з Сашком сперечатися марно. Сказав крізь зуби:

— Ну, постривай же!..— І поплентав від нього. Але Сашко ще кинув йому навздогін:

— Тільки ж — на роботу! Гляди мені! Перевірю!

Сам сів на сіру вицвілу лавку і знову лишився наодинці з своїми думками, нікому не потрібний. Лавка була до-

бротна, міцна, залізобетонна, така, що й бульдозер не візьме, але без спинки. Кілька старих людей підсідали до Сашка, але швидко зводилися, бо такі ж ні до чого спиною притулятися. А Сашко лишався.

«Сеню Кошика послав на роботу, а сам сиджу,— гірко посміхнувся в душі Сашко і подумки, наче глумлячись над собою, звертався до перехожих: — Гей, люди! Дивіться! Це сидить найкращий учень профтехучилища, але його потурили від верстата, просто-таки наче поглузували. Тепер він сидітеме тут усім на зло, поки його не попросять повернутися в училище, бо такі учні, як він, на дорозі не валяються!..»

Повз нього пройшли, пропурхали піонери, як барвиста щебітлива зграйка пташок. Сашко провів їх очима. Ага, то вони в музей. Там зараз працює виставка класиків живопису. Діти дивитимуться картини Шишкіна, Репіна, Васильківського, Куїнджі... Це — генії. А що таке геній? Це той, хто лишає людям на безкінечні століття картини, музику, скульптури, літературні твори... Без них людство духовно збідніло б, та й взагалі, чи змогло б прожити. Ні, це не піддається уяві. Адже мистецтво народжується разом з людством. А гірники, а сталевари, а будівельники, а ті, що створюють найскладніші машини, а ті, що працюють на тих машинах,— хіба вони не генії? І без них людству не прожити, їхня робота теж лишається на століття.

«А може, і я стану генієм?» — запитав внутрішній голос.

Але інший голос відповів:

«Та як же ти станеш, якщо ти від верстата втік, від навчання? Мабуть, генії такими слабкодушними не бувають. Вони працюваті, цілеспрямовані, впertі, наполегливі.»

«А навіщо ж Марійка зі мною так? — запитав перший голос.— Чому її підтримав Пилип Якимович?..»

Почав накрапати дощ. Якийсь тихий, але підступний, уїдлиий. Наче тобі капає не на обличчя, не на одяг, а в

саме серце. Буває такий дощ. Чи то буває таке чутливе серце.

«Ну, гаразд, гаразд, Марійко, ще подивимося!..»

* * *

Дощ дедалі густішав. А Сашко сидів на отій добротній, але незручній лавці і снував сумні-невеселі думки. Була мить, коли він уже твердо вирішив: «Повернусь. І зараз же!» Навіть прудко звівся на рівні ноги.

Але раптом уздрів стару жінку з ціпочком і кошиком. Вона стояла на перехресті вулиць і розгублено оглядалася навколо. Боялась автомобілів. Спалахували світлофори — червоний, жовтий, зелений, миготіли дощечки: «Стійте!», «Ідіть!», їх було не дуже чітко видно крізь дощ, і старенька вагалася — стояти чи йти. Ступала півкроку вперед, потім смикалася назад...

До неї майже впритул наблизився важкий грузовик. Але, хоч і вчасно зупинився, бабуся охнула, хотіла повернутися на тротуар і впала на мокрий слизький брук.

Сашко забув про все. Підбіг до машини, люто помахав шоферові кулаком, допоміг звестися старенькій, спитав:

— Де ви живете? Куди вас провести?

— Он туди, синку, до під'їзду. Проведи мене, рідненький. Слизько. Ноги вже не ті, погано носять.

Він міцно тримав її під руку, тому вона йшла легко й надійно і тихо скаржилася сама на себе, шелестіла губами крізь уривчасте дихання:

— Чи ти бачив таке? Упала... Дитя впаде, то йому що? Засміялося, звелося й побігло далі. А старій жінці власги — і негарно, й небезпечно... Та ще й машини. Вискакують то зліва, то справа, то наче прямо на тебе їдуть. Та все поспішають, поспішають... Чула я по радіо, що гудки заборонили. Та де там! Як засигналить, то наче тобі в самісіньке вухо. А тут іще й рани болять, синку...

— Які рани, бабусяю?

Вона глянула йому в обличчя добрими очима, погодилася:

— Еге ж, бабуся. Вже й онучка є, Оленка. Я її люблю найдужче в нашій сім'ї. Всіх люблю, її найдужче. Щебече й щебече, як маленька пташка, і так гарно її слухати.

Виявилось, що старенька живе в глибині двору під номером з літерою «А». Теперішні нові будинки без літер, бо повернуті вони красивими фасадами до вулиць. А вона жила в затиснутому з усіх боків старому дерев'яному будиночку, який схилив свій теж дерев'яний, зопрілий дах, ніби втомлену голову. На другий поверх вели зовнішні вузькі й скрипучі сходи з почорнілими поручнями, але цими сходами старенька піднімалася легко й звично.

— Заходь, заходь, синку! Ти ж мене, вважай, з-під автомашини витяг. А я тобі пахучого чайку приготую.

Сашко зайшов. Маленька, але затишна квартирка на дві кімнати з кухнею. У всьому видно дбайливі й невтомні жіночі руки. На старенькому комоді лежали в ряд два ордени і медалі.

— Це ж чий? — поцікавився Сашко.

— Усі мої, синку.

— А чому ж ви їх не носите?

— Надіваю в урочисті дні. На Жовтневі свята. На День Перемоги... Гляну на них, та й бойових товарищів згадаю. Все, як було, все перед очима стоїть...

Сашко дивився на неї зачудовано. Вже не міг, не наважувався назвати її бабусяю.

— Скажіть, матінко, а де ж ви воювали?

Знову глянула на нього теплими добрими очима.

— Тебе як звать, як на прізвище?

Сашко назвався.

— Гарне ім'я. Та, видно, що й людина ти гарна. Так ото, Сашко, в Севастополі воювала. Медсестрою була. І кулеметницею. А коли, то і в розвідку ходила. Там — що треба, те роби. Бо ворог же сильний був, скажений.

— Вибачте, а скільки ж вам...

Вона задумалась, схиливши голову на плече і опустивши очі.

— Комсомолкою пішла на фронт у сорок першому. Вісімнадцять мені було... А тепер додай війну і повоєнні роки.— І усміхнулась.— Так що не така вже я й бабуся. Життя зістарило. То бої, то поранення, то госпіталі, то знову бої... Та й після війни ж нелегко жилося. Це тепер уже вам, молодим та юним, усе до рук лащитья. Навчайся, працюй, живи на широку ногу. Ні в чому відмови немає. І нам, старим, за вас радісно...

Сашко зрозумів: ніяка вона справді не бабуся, а колишній воїн, орденоносний ветеран... Ось бач, з кошиком, видно, в магазин ходила. В черзі стояла, як усі. Була найнепомітніша серед інших. Маленька, сіренька, зморшкувата, як старенький лісовий опеньочок. Ще, може, хтось і штовхнув її в черзі. Але й не здогадувались, що вона — колишній фронтовик. Ні орденів, ні колодочок на грудях немає — нічим не показна. А це ж та, якій треба виявляти всіляку повагу та шану. І квартиру їй треба б кращу. Не з літерою «А» у глухому захованому, затиснутому в дворі будинку, а таку, щоб широкими вікнами дивилася на великий і ясний світ, який вона завоювала і собі, й іншим.

Щоб не образити жінку, він швиденько, похапцем випив склянку чаю, подякував:

— Спасибі. Піду вже, бо поспішаю.

— Батько, мати є?

— Є, тільки я не з ними зараз живу.

— А чому ж це?

— Я — тут, у профтехучилищі. Батько в морі на риболовецькому кораблі служить. А мати — дояркою в радгоспі.

— Передай їй моє велике спасибі за такого славного сина, як ти.

Уже на вулиці повернувся до своїх тривог, пірнув у них, як у густий холодний туман. «Передай спасибі за славного сина...» А який же я славний? На виробниче навчання не пішов. Верстат полишив, вважай, напризволяще. Блукаю

містом, як неприкаяний, як безпритульний. А я ж не безпритульний. У мене і навчальний клас є, і майстерня, і гарна кімната в гуртожитку, як у готелі, і клуб, і спортзал... Правду сказала тільки що жінка: «Навчайся, працюй, ні в чому тобі відмови немає...» Та все ж сьогодні я вже на роботу не піду. А завтра — до верстата. Хай — до свого. Хай — до Марійчиного. Але не менше як по дві норми. Ні, не по дві, а по три. Хай переконаються, хто такий Сашко Жуков!..»

* * *

А наступного дня вранці він був уже зовсім приголомшений, знищений.

Схоже було на те, що Марійка вирішила доклати його своїми оголошеннями.

«УВАГА!

Вчора наш ушавлений учень Сашко Жуков зашлив верстат, пішов і не повернувся. Я працювала на його верстаті, потім попросилася відпрацювати ще й на своєму, бо не можна ж, щоб механізми простоювали. Мені не дозволили, бо у нас же не завод, а училище. Але сам факт ганебний.

Що ти й сьогодні втнеш, товаришу Сашко Жуков?

Марія Журавська».

Тон повідомлення був не тільки сердитий, а й знущальний. Сашко відчув себе так, наче його, як кажуть, сім раз занурили, а раз витягли. Навіть гарячий піт виступив у нього на лобі.

Ганьба! Яка ганьба!.. І де ти, Марійко, взялася на Сашкову голову? Тільки ж не буде він перед тобою шапку ламати!

Поблизу нікого не було. І перше, що подумав Сашко, це — зірвати папірець. Щоб більше нікому у вічі не впав.

Уже було й руку простяг, але швидко відсмикнув. Марійка одразу ж догадається, що це — він. І що вона ще напише та вивісить? Хто її знає... Та й взагалі, соромно зривати. Перед самим собою соромно. А що вже буде соромно перед іншими, то й не сказати! Наче якийсь хлопчисько боягузливий.

З невимовним подивом Сашко відчув, що він боїться Марійки. Коли кинувся був на хуліганів, щоб захистити незнайому дівчину, не боявся. Тепер, на відстані часу, все те ніби проходило повз нього, а якщо й торкалось його, то здавалося на той час природним, неухильним, невідворотним, чого не можна обійти. А Марійки він боявся. Він нічого не міг з нею подіяти. А в неї не було межі, що вона ще може з ним зробити...

І Сашко знову швидко повернув від майстерні.

Ішов зовсім тихими провулками — кучими й довгими, прямими й кривулястими. Голова туманилась від думок. Але думки ці не були стрункі, ясні й цілеспрямовані. Навпаки, були вони безладні, плутані, розвихрені, звировані, з'являлись напливами, як каламутна вода, і зникали, щоб дати місце іншим, які теж не фіксувалися чітко, не оформлювалися до кінця, зникали. Тільки одна з них вимальюувалася виразніше, окресленіше. «Що ж це зі мною робиться? Хто ж я такий, що мене можна топтати, як непотрібну ганчірку? Хіба досі не я був першим? Хіба не мене хвалили й брали за приклад?.. То виходить, що все це перекреслено й забуто? Виходить, що справді можна штовхнути людину у прірву, як з високої скелі?.. І падай собі, поки в'язи не скрутиш. Нікому не потрібний і не цікавий. Всі твої добрі діла — нанівець. Тоді як же треба жити? Навіщо домагатися чогось у світі? Навіщо прагнути в передовики? Будь, як усі, і ніхто тебе не чіпатиме, ніяких докорів, ніяких випробувань.

Зненацька він засміявся вголос так, що дехто з перехожих навіть оглянувся.

— Ха-ха-ха! Як усі!..

Тепер тільки навколо цього й вертілись його думки.

Він — як усі. Живе — як усі. Працює — як усі. Думає — як усі... А де ж Сашко Жуков? Його немає. Він загубився, затерся, розчинився, потонув серед усіх. Він — непомітна краплина в людському морі...

Саме зараз хотілося поговорити з кимось про це. Але з ким же? Відчув себе дуже нещасним і кволим. Сів на старий пеньок біля дерев'яного паркану. Довго сидів нерухомо, в глибокій задумі. Туга огортала його серце.

До нього підійшов брудний, мабуть, ніким не доглянутий собачка, заглянув у очі, помахав хвостиком — просив їсти. Сашко знав, що в кишенях у нього нічого немає. Простяг руку.

— Оце все, що я можу, собачко. Поласкаю тебе. Ось моя рука. Це рука сильна... рука уславленої людини.— І він усміхнувся криво й сумно.— Чуєш? У-слав-ле-ної! Та хіба ти розумієш, що я тобі кажу, собачко... Та й навіщо тобі розуміти?

Несподівано з-за вільшаного куща, який ріс поблизу, ніби привид, з'явився Сеня Кошик.

— Ти?.. Невже ти?..— навіть відсахнувся Сашко, як від примари.

— Я... а то ж хто...— На Сениних губах майнула і швидко зникла негарна, хитра усмішка.

— Де ти тут узявся?

— За тобою йшов. Куди ти, туди і я. Тільки ти мене не бачив.

— А чого ж ти йшов? Не второпаю.— Сашко очманіло покрутив головою.

— Ти ж казав, що сьогодні мені гроші віддаси, а сам знову пішов.

— Тьху! — Сашко відчув себе так, ніби скинув з пліч тягар. Швидко засунув руку в кишеню.— На твої гроші, згори ти синім вогнем разом з ними!

Сеня миттю вихопив із Сашкових пальців свої карбованці, а тоді вже сказав:

— Але я не тільки заради грошей. Пилип Якимович сказав: «Знайди Сашка Жукова і приведи до мене»... Я тебе ще здалеку запримітив. Міг би гукнути. Але захотілося подивитись, куди ти йдеш. Дуже мені цікаво стало...— І знову — неприємна, хитра коротенька посмішка, ніби вона не могла втриматися на його тонких губах.

Сашко потемнів лицем.

— Це мене привести?.. Я що — дитя нетямуще? А він тобі не сказав, як мене тримати — за ручку чи якимось за штани?

— А ти не жартуй. Пилип Якимович дуже сердитий був, коли мене посилав.

— І я сердитий зараз.

— То — ти, а то — він.

— Слухай, що ти мене лякаєш? — уже спалахнув Сашко.— Я не з полохливих... Що там буде, ми ще побачимо, а зараз я з тебе душу витрясу!

Він цупко схопив Сеню за груди і трусонув ним так, ніби чимось невагомим. Але відчувши в руках слабеньке тіло, яке не чинить ніякого опору, одразу ж відпустив, охолов.

— Знаєш що? На тобі ось карбованця і мотай у магазин. Купи собаці дешевенької ковбаси. Бачиш, як він очима та хвостиком їсти просить? Тільки не вміє сказати людською мовою. Але він знає, що є люди добрі й лихі. То щоб ми з тобою не були лихими, збігай, збігай...

— І збігаю, а що?.. Для собачки збігаю.

— Ех, Сеню, Сеню...— тихо і якимось співчутливо промовив йому вслід Сашко і поклав руку собачці на голову.— Зараз ти поїси і тобі буде гарно жити на світі, поки знову не зголоднієш. А мені поїсти — це замало... Що ж мені робити, собачко?

Пес, чуючи лагідний людський голос, дав себе погладити і по голові, й по спині. Зрадливо-розслаблююче тепло розлилося в Сашковому тілі. Йому захотілося до людей, закортіло почути їхні голоси, подивитися в їхні очі, про щось

гарне поговорити, пожартувати, посміятись і зовсім не почувати себе якимось зверхнім, винятковим...

Прибіг Сеня Кошик, приніс ковбасу і булочку.

— Поїж і ти, Сашко. Бачу, ти зовсім змарнів... Поїж, а потім уже й підемо.

— Куди підемо? — раптом стрепенувся Сашко, струшуючи з себе млість, яка було охопила його.— А-а, це ж ти повинен привести мене до Пилипа Якимовича! А налигач у тебе є?

— Що? — не зрозумів Сеня.

— Налигач, кажу. Водять же на налигачі...

— Ти знову, Сашко...

— Ні, Сеню, не буде такого,— очі його налилися гартованою крицею, від розслабленості не лишилося й сліду.— Ти — не міліціонер, а я — не злочинець. Коли надумаю, сам прийду.

Собачка наївся біля Сашкових ніг, тепер уже вдячно тріпнув хвостиком і вухами, пішов і ліг під парканом, але не заснув, а втупився очима в Сашка, щоб не загубити свого добротворця.

— А коли ж ти прийдеш, Сашко? Що сказати?

— Що чув, що бачив, те й скажи.

— Ой, скуштуєш ти товчеників, Сашко.

— То вже мій клопіт... Ліпше про себе подумай.

Сеня Кошик відчув, що в Сашкові все-таки щось надломилось, з ним можна говорити — не кричить, не ображає. Сеня навіть перейшов на інтимний тон.

— Що ж мені про себе думати, Сашко?

Сашко провів по ньому очима, ніби оцінюючи, що він справді важить, а заговорив про себе:

— Ну, ось сиджу я зараз смирний, тихий, собачку нагодував... Нікому не заважаю. Гарно це чи ні?

— Що саме? — перепитав Сеня.

— Ну... що я нікому не заважаю?

— Звісно, гарно. Живи і не заважай.

— Е-е,— покрутив головою Сашко,— дуже погано. Що є

найгіршого. Як це — жити й не заважати? Та тебе й кури заклюють! Навпаки, треба штовхати людей, і хай тебе люди штовхають, не давати спокою одне одному. Щоб тебе лаяли, хвалили, щоб тебе ненавиділи. Щоб тобою захоплювались. Інакше ти — черв'як, якого можна роздушити ногою. Пилинка. Подув вітер і — тебе немає!.. Ось, скажімо, ти. Хто тільки не хоче, той тебе й не штурхає. А ти не підкоряйся всім і кожному. І мені не підкоряйся, коли я щось від тебе вимагатиму. Якщо по-дружньому, по-доброму попрошу, то — зовсім інше. Ти мене теж можеш про щось просити, і я зроблю. А щоб наказом, штурханиною, то не підкоряйся. Бо звикнеш так жити — блазнем станеш. Не життя в тебе буде, а суцільна мука... На всіх не настачишся, а про себе треба подумати перш за все...

Сеня не все розумів з того, що говорив Сашко, але йому було цікаво, і він запитав:

— То що ж мені робити?

— Жити так, щоб ти не був п'ятим колесом до воза. Зроби так, щоб з тобою рахувалися. Щоб тебе боялись... О, ось воно найголовніше! Щоб — боялися!..

— Як же це?.. Мене ще ніхто не боявся... Ти он який здоровий, дужий, красивий. А я що? Хто мене захоче боятись?

Сашко починав сердитись.

— Не бігай по гаєчні ключі та по кефір. Один раз здолай себе, дай одкоша, і ти побачиш, як перед тобою світ розсунеться. Людську гідність відчуєш.

Цікаві були слова Сашкові. Але Сеня побачив, що Сашко не той... не той, яким його завжди знали, а якийсь зламаний, неповноцінний, наче сам не свій.

І якась зла лють, зла втіха охопила Сеню. Він запитав:

— А ти її ось зараз відчуваєш, людську гідність? Оце як на пеньку самотно сидиш?

Запитання було пряме й підступне. Сашко внутрішньо здригнувся. Справді, в його теперішньому становищі яка вже тут гідність! Але зовні він навіть не зніяковів, нітрохи не збентежився, не змінився на виду.

— Я завжди відчуваю свою людську гідність. І в мене є на це право. І є право сидіти ось на цьому пеньку. А от чого ти тут біля мене топчешся? Подумати тільки: він має мене вести! Знайшовся розводящий-приводящий! Ану зроби так, щоб я тебе не бачив. Бо тут свідків немає... І миттю... А Пилипові Якимовичу і Марійці — мій найнижчий уклін, найкращі побажання. Все ясно, Сеню?

— Ясно, Сашко.

— Ну й котись!

Це вже був справжній Сашко Жуков. Такому пальця в рот не клади — відкусить.

* * *

Сеня Кошик «покотився», не озираючись. У нього тепер буде про що розказати і майстрові, і Марійці.

А Сашко вийшов за місто. Позаду лишився останній будинок, відгороджений од безмежного степу садком за зеленим парканом. Собачка було кинувся бігти за ним, але Сашко тупнув ногою і наказав:

— Сиди. Я повернусь.

Уже почалися жнива. І вдалині між землею і небом, всіяним білястими прозорими й кучерявими хмаринками, пливли комбайни, схожі на якісь фантастичні потвори, хоч Сашко добре знав ці машини, навіть довелося працювати на них підручним.

Нараз зринула думка: «Додому! До матері!.. Може, й на комбайна сяду хоч на один день. Тепер уже однаково: відповідати в училищі, то за все разом...»

Круто повернувся і майже бігцем подався на вокзал.

Людей у загальному вагоні було мало. Така пора року. Робітники — незмінно біля своїх доменних печей, які ніколи не гаснуть, чи в забоях, чи біля верстатів. Будівельники — на риштованнях. Колгоспники — в степу, для них настала найвідповідальніша робота — зібрати без втрат урожай, який плекали протягом усього року. Пересуваються з місця на місце хіба що відпускники, курортники, але ці їздять у

вагонах м'яких чи купейних, сплять на чистих постелях, п'ють ситро, пиво — хочуть узяти від відпустки всі вигоди й насолоди. А в Сашковому вагоні їхали пасажери на близьку відстань, дві-три зупинки — та й зійшов, можна пересидіти й на твердій лавці.

Але люди є люди. Не можуть не спілкуватися, не розмовляти. І, хоч ті коротенькі одноразові зустрічі нікого ні до чого не зобов'язують, кожному хочеться поговорити. Ось і Сашкова сусідка, кремезна і товстошока, повернулася до нього.

— А ти ж куди, парубче?

Сашкові взагалі не хотілося розмовляти, хотілося мовчати й думати під ритмічний перестук коліс, а тут ще й слово таке «парубче». Хіба вона, ця бабега, не бачить, що він у формі учня ПТУ? І він грубо відповів:

— На похорон їду, тітонько.

— Бо-оженьку мій!.. — жінка схрестила руки на богатырських грудях. — А хто ж помер?

Сашко просторікував далі:

— Двоюрідна бабуся.

— Теж рідня, аякже... Це добре, що їдеш вшанувати небіжчицю. Бо ми ж за клопотами та за роботами й родичатися перестали... Раніше як було? Якщо ти родич, то ти вже родич до п'ятого коліна. І родичатись уміли. Не те, що тепер. — Вона ближче нахилилась до Сашка, від неї віяло жаром, як від печі. — Тепер що? Роз'їхались — той на БАМ, той на шахту, той на завод, і поминай як звали. Усім ніколи, всі зайняті... А ти молодчина, що їдеш хоч на похорони. На ось квіти покладеш... — Вона витягла зі свого кошика букетик айстр і дбайливо прилаштувала його на маленькому столику біля вікна. — Бо мені вже сходити.

Вона справді вийшла з вагона на черговій зупинці. А Сашкові треба було ще їхати. Він раз у раз кидав короткі погляди на залишені жінкою квіти. Вони вабили зір різноманітністю барв, свіжістю і ніжністю пелюстків. Але водночас почував, що вчинив щось бридке, гидотне. Навіщо обдури

жінку? Гм... «На похорон». Така дурна думка забрела в голову. Знайшов, чим жартувати! А жінка ж повірила, поспівчувала, може, ще й зараз думає про нього.

Мимо пройшла провідниця, схожа на стюардесу в залізничному костюмі з блискучими гудзиками і в беретику, попередила Сашка:

— Наступна зупинка твоя.

«Ось я й подарую їй квіти,— подумав Сашко. Він узяв їх у руки і навіть почав розгляджувати пальцями кожен пелюсточку.— Ні, я їх краще матері повезу. Нічого більше немає, то хай хоч квіти... Та ні, ще висміє. У неї біля порога та вікон свій чудовий квітник. Правда, то — власні квіти, своїми руками посаджені й викохані, а це ж — привезені в подарунок.

Та, виходячи з вагона, він таки віддав квіти провідниці.

— Спасибі, спасибі,— усміхалася вона,— зараз поставлю у воду в себе в купе. А тобі — щасливої дороги.

* * *

До села було недалеко, кілометрів зо три. Але з кожним кілометром ноги важчали, ніби поволі наливалися свинцем. Повільнішою ставала хода. Боявся зустріти когось із сільських знайомих. Почнуть розпитувати, що та як. Йому треба буде щось відповідати. А що? Вигадувати не хочеться! І правду сказати не можна.

Лягало на землю надвечір'я. Це добре. Поки до села дістанеться, то й зовсім стемніє. Ніхто й не побачить, як він зайде до власної хати... А де ж тепер його «власна хата»? Там, у профтехучилищі, чи отут, в оцьому широкому степу, в радгоспі, де минуло його дитинство? Ой, як погано на серці!

Попереду — зустріч з матір'ю.

Вона, мабуть, уже прийшла з роботи, бо вікна у хаті світяться ясними цяточками. Рідні вікна. За інших обставин біг би до них, задихаючись від радості. А зараз він не

біжить, чвалає до них, згорбившись і ввібравши голову в плечі. Навіть зупинявся кілька разів, не дійшовши до власного двору. Стояв, нерівно дихав і дослухався до тривожного биття власного серця.

Сашка впізнав Шарик, гавкнув кілька разів на радощах і, підстрибуючи, провів свого господаря і друга до порога. Мати, ніби вгадавши, що прибув хтось близький, вийшла на поріг, сплеснула руками, скрикнула:

— Сашко?! Боже мій! Де ти взявся так несподівано?

— Приїхав ось, мамо...

— Яким добрим вітром тебе принесло?

— В гості приїхав...— він силувано посміхнувся.

— Та заходь же, заходь! Радість яка!.. А я саме вареників наварила. Ніби знала. Ти ж любиш з сиром і з сметанкою...— Жінка метушилася, бігала від газової плитки до столу і від столу до газової плитки, а сама не відривала очей від сина. Гарний, ставний, так і пашисть від нього юним здоров'ям. А форма, форма! Вона робить його особливо показним. Як добре, що Сашко вчиться в професійному училищі. Майстром стане. Пошану від людей матиме.

Сашко таки добре зголоднів і їв так, що його двічі припрошувати не треба було. А мати, не вгаваючи, розповідала:

— Як ото тебе надрукували в газеті, в тій, що ти прислав, то я її в руки — та давай усім показувати: дивіться, який мій Сашко став! Так директор радгоспу наказав твій портрет з усією газетою на Дошку передових людей вивісити. Бо ти ж таки наш, радгоспівський. Як проходжу мимо твого портрета, то й мені гарно глянути, і людям не соромно у вічі дивитися... Ти ж там такий, як оце зараз. У цьому френчі з гудзиками, у цьому ж картузі з кокардою...

Вона взяла картуз у руки, повертіла, розглядаючи з усіх боків, потім розчесала пальцями густий Сашків чуб і наділа картуз йому на голову, щасливо усміхаючись.

— Ну, просто генерал! От їй-богу! Молодий генерал! А ти знаєш, я і нашому батькові про тебе на море написала: хай знає, який у нього син. Сашко, а ти йому пишеш?

— Та... ніяк не зберусь... Усе клопоти. Навчання, майстерня. Як муха в окопі.

— Е-е, ні, Сашко, так не годиться. Напиши йому і фотографію пошли у всій формі. Хай порадується... Щось мовчить, поки що не відповідає наш батько — мабуть, десь далеко поплив на своєму кораблі...

І перейшла на інше:

— Це ж тобі що, відпуск дали, чи як?

Угамувавши голод, Сашко відсунув вареники і сметану на кінець столу і довго мовчав, не зводячи очей на матір. Вона чутливим серцем одразу збагнула, що з сином щось негаразд, обличчя її стало настороженим, зібраним, погляд загострився зосередженою увагою.

— То що ж ти мовчиш, Сашко?

Він ще якийсь час думав: «Може, вигадати щось легеньке, щоб не завдати болю матері?» Але й незчувся, як у нього зірвалося з язика:

— Погано у мене, мамо... Сам собі зробив відпустку...

— Як це — сам?

— Розсердився.

— На кого? За що? — В голосі її чулася уже справжня тривога.

— На всіх... Верстат у мене гарний відібрали, а мені абиякий тицьнули.

— Ой лишенько! Та чого ж це?

Сашко розумів, що він говорить щось не те, а якщо й те, то не все, не так пояснює ще свіжі події, але вже не міг зупинитись, наче його котило по стрімкій бистрині.

— Дівчині одній дали. А я нібито й непотрібний став.

— Що це ти говориш, Сашко? Що ти верзеш?.. Тебе ж тут усі героєм вважають.

— Я і є найпередовіший учень в училищі.

Розмова дедалі ставала гострішою, крутішою.

— Он воно що!.. Найпередовіший і непотрібний! Як же це воно виходить? Щось не в'яжеться одне з одним, Сашко.

Купи не тримається. Поясни мені, темній, бо я щось не второпаю.

— Я все сказав,— глухо відповів Сашко.

— Значить, тебе перевели на гірший верстат, а ти розізлився, кинув навчання і поїхав додому? Хіба це можна у вас у ПТУ таке робити?

— Ні, не можна.

— То навіщо ж ти, га? А з якими очима ти у ПТУ повернешся? Що скажеш своїм друзям, товаришам, учителям? А вони тобі що скажуть? Адже ти — не шестирічне дитя. За свої вчинки відповідати треба.

— Відповім,— буркнув Сашко.

— Звісно, відповіси,— не вгавала мати.— Ох і хитро ж у тебе виходить! На гарному верстаті він найпередовіший. А гіршого вже й не хоче! А ти й на гіршому попрацюй. Попрацюй!.. Ти ж учишся на майстра високої руки. Всього слід скуштувати — і солодкого, і гіркого. Чи ти хочеш, щоб твої успіхи тобі на тарілочці підносили? Іншим хай важко, а мені давай легко! Так, чи що?.. А як мені колись найгірших корів дали! Та й не накинули, а сама взяла. Доярки дивувалися: «Що ти робиш, Уляно? Занапастишся ти з ними!» А я й не пропала. І виходила, і відгодувала, і приласкала кожну. А тепер вони не шістнадцять кілограмів молока дають. Ось і ти приласкай свій поганий верстат, і він тобі добром усміхнеться. А щоб легко завжди — такого в житті не буває. Від легкого й радощів людині катма!

— Я роботи не боюся, мамо,— заперечив Сашко.— Ні навчання, ні роботи... Ось гляньте, вже й мозолі нажив.

Він показав долоні. Але мати вже й зовсім розсердилась.

— Хіба це мозолі, Сашко? Це — ніщо. А ти подивись на мої,— вона простягла зморшкуваті, почорнілі, напрацьовані руки.— На оці мозолі глянь. Їх уже й шкребка не візьме. А ти з своїми розносився. Рано, ой, рано, Сашко. І хто це тебе навчив мозолями хвастатись? Їсти ще будеш? — запитала вже тихше, примирливіше, бачачи, що Сашко відсунув миску.

— Ні, не хочу, спасибі.

Вона прибрала зі столу, раптом зупинилася проти Сашка і пильно подивилася йому в очі.

— Ні, чує моя душа, що не все ти мені сказав. Щось тобі ще муляє. Може, і в училищі тримаєшся, як наш радгоспівський півень? Груди виставить і дивиться так, ніби йому увесь світ видно. То гляди, щоб не дав сторчка з неба.

Сашко почервонів до вух. Від матері не заховався. Так завжди було: гляне на нього і побачить наскрізь. І тоді зізнавайся в усьому. От і зараз: йому хотілося б розказати матері, що подія з верстатом — не проста подія, а зв'язана з дівчиною, до якої він — ой, зовсім не байдужий...

Та цього він, звісно, не скаже. І соромно, і складно про це говорити з матір'ю. Тому тільки й відповів стримано:

— Ні... як усі.

— А приїхав без дозволу? Надумав і приїхав? — ніяк не могла заспокоїтись жінка.

— Так вийшло...

— Ото ж воно й є те, що я кажу. «Так вийшло!» А треба, щоб так не виходило. Бундючишся все. Що хочу, те й роблю! Ось що, Сашко: оце поїв і повертай голоблі назад.

Хлопець кволо й безвільно усміхнувся жалюгідною посмішкою. Він не міг заперечувати матері, але осмілився сказати:

— Такого я ще не чув, щоб мати виганяла сина з дому.

Ці слова боляче вдарили жінку по серцю, і вона заплакала.

— Не виганяю я тебе, дурню, а на вірний шлях наставляю.

— А я хотів хоч на один день на комбайн. Скучив за степом.

— На ком-байн?! Цього тільки ще не вистачало! Та я стіною стану, а не дозволю! — аж за голову схопилася мати. — А училище? А навчання? Ти що, ганьбити мене

сюди приїхав? Та щоб тебе тут і люди не бачили! Зустрів когось, як додому йшов?

— Ні, темно вже на вулиці.

— Радий, що темно. Бо знайомих боїшся зустріти. Людина з чистою совістю нічого не боїться. А ти боїшся. Значить, совість не чиста. Тебе куди направили? В петеу, в училище. Ото їдь і вчись. А закінчиш науку, повертайся в радгосп. Тут гарні майстри потрібні, сам знаєш. Покажеш себе, то в почоті будеш. А ганьбити оце ні себе, ні мене не смій. Не дозволю. Слухай, що мати говорить. Тобі ще жити та жити. А життя — це не прогулянка по вичовганій доріжці. По вичовганій хто завгодно піде, покотиться, як покотило. А ти свою доріжку топчи. Важко? Здолай. Тебе образили? Подивись, де справедливість. Тільки гарненько подивись. Учись жити, Сашко. Це велика наука — уміти правильно жити.

Він мовчав, нахиливши голову, ловив кожне її слово. А вона, обурена його вчинком, не могла зупинитись. Йй здавалось, що ще не все сказала.

— Та як тільки директор радгоспу дізнається, що оце з тобою сталося, то й портрет твій зафурчить. Бо кому ж потрібний на Дошці кращих людей дезертир?

Сашко звів на неї очі, вони блищали слізьми.

— Я не дезертир, мамо.

— А хто ж ти такий? Як ще тебе величати? Під твоїм портретом написано, що ти — відмінник. А тепер що?..

Жінка гірко задумалась. Спалах гніву у її серці згас, бо мати є мати. Але вона знову журливо похитала головою, жалюючи Сашка і караючись ним.

— Оце так гість! Оце так радість!.. Спасибі, синку...— Вона поклала руку на його круте плече.— Візьму гріх на душу, нікому не скажу, що ти був. Бо я ж таки мати твоя. Мовчати му. Думатиму, що мені приснився поганий сон.

Нарешті озвався й Сашко:

— Усе правда, що ви сказали, мамо. Я зараз же поїду. І не бійтесь за мене.

Мати усміхнулася якось жалісно, але й радо.

— Їдь, синку, їдь...— притулилася до його широких пліч.— А прийдеш, то зразу ж напиши, як там у тебе, бо своє свавілля, мабуть, тобі спокутувати доведеться.

Вона мовчки налагодила якийсь пакуночок, дала йому в руки.

— Візьми на дорогу, щоб не зголоднів.

Він неуважно засунув пакуночок у кишеню, одначе подякував:

— Спасибі, мамо... За науку спасибі. Ми так ще не говорили.

Поцілував матір у щоку, обвіяну вітрами й морозами, і пішов з хати.

* * *

Крався садком у чорних тінях дерев, що лягли на землю від круглого білого місяця. В кінці саду надумав перелізти через власний паркан на вулицю. Паркан невисокий, його легко перемахнути в одну мить. Сашко так і зробив. Став на поперечину, перекинув ногу і в цей час почув:

— Хто там лазить? Стій!

Сашко догадався: радгоспний сторож. От іще не вистачало халепи! Тим часом перекинув і другу ногу, став на землю. Можна було б почекати сторожа, привітатися з ним, поговорити і піти далі своєю дорогою. Але згадав, що йому ні з ким зустрічатися не можна. Не треба, щоб знали, що він був дома, не треба, щоб його бачили. А тепер — тим більше. Бо він не вийшов з двору у хвірточку, а стрибав із саду через паркан, як злодій. І Сашко, наче його шпигули шилом, зірвався з місця і кинувся тікати.

— Стій, стій! — заволав сторож.— Стрілятиму!

І в глибокій вечірній тиші гучно пролунав постріл. Сашко знав, що сторож стріляє з дробовика і не по ньому, а вгору, щоб налякати і зупинити втікача. Але страх таки пройняв його тіло, і він побіг ще швидше.

Однак сторож теж побіг за ним. І не відставав. Мабуть, мав міцні ноги, а може, був не набагато старший за Сашка.

І знову пролунав постріл. Тепер уже по ньому. Бо десь близько під ногами — чи в листі дерев, чи біля вух — зашурхотіло дробинами.

Зупинитись? Ні, тепер уже аж ніяк — ні. Втекти...

Він побіг так швидко, що груди його важко захрипіли, а ноги почали підкошуватись. Одначе він біг, збираючись з останніми силами. Власне, дробовика він не боявся. Інша думка біла в скроні. Мама! Якщо оце зараз з ним щось станеться, то як вона переживе? Ні, ні, це неможливо!.. В коротку мить він побачив перед собою її очі — то лагідні, ласкаві, то суворі, докірливі, то заплакані, і почув її голос — теж і суворий, і лагідний водночас, добрий, материнський, який уміє і покарати, і простити... Він біг, рятуючи матір від сорому перед людьми. Завжди він більше думав не про себе, а про матір: як їй важко з ним, молодим і дужим, а тепер ще й ось таке... Ні-ні, навіть припустити не можна! І він біг...

Ще й ще оглянувся. Йому здалося, що клятий сторож почав відставати, і це додало сили. «Втечу... таки втечу...— розпаленіло й радісно билася думка.— Тільки б за село. А там — жита, пшениці, є де заховатись. Сторож не наважиться мене там шукати, побоїться. А наважиться — сам потрапить у мої руки, придавлю його до землі, як мишу, а з його дробовика дугу зроблю!»

Нарешті ось і кінець села. Швидких загрозливих кроків навіженого сторожа не стало чути. Сашко знову оглянувся. Тепер уже і самого сторожа не було видно. Таки відстав!..

Хлопець пішов повільно. Йому було байдуже, встигне він на пасажирський поїзд чи ні. Трапиться товарняк, то поїде й товарняком.

І вже далеко від села зупинився біля неозорого лану ще нескошеної пшениці. Не тільки для того зупинився, щоб постояти та остаточно заспокоїтись. Просто — його зачарувала картина, яка розкинулась перед очима...

Не раз бачив пшеницю в негоду. Тоді вона схожа на розбурхане штормове море. Вітер перекочує важкі вали колосків, такі самі, як і вали чорної важкої води, рве, шмагує їх, а їм треба вистояти до гарної, погожої пори, щоб струснути з себе, випарувати дощові краплі, налитись і потужавіти зерном.

Він бачив, як зріють пшениці під щедрим сонцем. Тоді колоски в них золотаві, вони і подзвонюють золотом, торкаючись один одного — дзінь-дзінь...

Тепер же він, може, вперше побачив безкрайї лан пшениці під сьйвом великого, зовсім круглого, блискучого, мов начищеного, місяця. Колоски здалися йому срібними, вони й озвалися до нього тихими мелодійними срібними дзвіночками...

Сашко зірвав один колосок. Але в руці у нього, на долоні колосок втратив свій сріблястий голос, лежав, скрутившись, ніби самотня перервана струна. Колоски могутні в одному оцьому неозорому сімействі, як і люди — дужі й незборимі в гурті, в колективі, і — слабкі поодинці.

Йому захотілося полежати серед цих духмяних колосків. Просто полежати, подихати їхньою силою, а може, й набратися цієї сили, наповнитись нею, бо в місті, на тротуарах, цієї неповторної сили йому ніхто не дасть. Він підняв руки й пірнув в океан лану. Потім ліг горілиць. Стало тепло, затишно, подзвонювання колосків заколисувало, наче тиха лагідна музика...

«Марійку б сюди, — зненацька зринула думка, і він аж розсердився на себе. — А при чому тут Марійка? З нею все покінчено. Вона ось до чого мене довела. Мусив з училища втікати. А тепер іще втікав і з власної хати, як злодій, як злочинець...»

Сашко відчув, як спаленіло його обличчя. Ніхто не бачив його сорому, але сам він усе життя його не забуде. Чи мислимо ж? З власної оселі втікати! Під пострілами! По ньому стріляли, як по зайцю. А він утікав, як заець, ледве переводячи дух. І все це — Марійка! Все це — зав-

дяки їй! Ні, не існує більше для нього Марійка. І взагалі, нікого зараз у нього немає. Є тільки добра, роботяща, справедлива мати... Показала свої мозолі. Та це ж він її так розтривожив! Він її до цього довів...

Пригадав, як матері вручали орден Трудового Червоного Прапора. Його вручав секретар обкому партії. Людей у залі Будинку культури зібралось видимо-невидимо. А вона стоїть на сцені під яскравим світлом, по-святковому вбрана і стримано, зніяковіло усміхається, навіщось прикриваючи на грудях орден долонею. А може, то вона тамувала схвильоване биття серця. Це було пізно ввечері, коли закінчила роботу. А наступного дня, ледь засірів світанок, вона в щоденному білому халаті вже побігла до своїх корів. Непосидюча. Невтомна. «А я, її син, схожий на неї? Ні, все у мене йде якось шкереберть. Усе невпаад».

Ця думка підкинула Сашка на ноги. Швидко оглянувся довкола. Ніде нікого. Тільки переливається місячним сріблом туге й важке колосся. Його так багато, що й очима не осягнеш. Жаль розлучатися. Але й затримуватися більше не можна.

Шкодуючи, він таки зірвав пучечок колосків разом із стеблинами. «В училищі покажу. Хай подивляться, яку пшеницю виростили наші хлібороби».

Вийшов-виплив з лану, ніби з глибини океану, і наїждженою степовою дорогою подався до станції. Йшов легко, швидко. На душі чомусь стало радісно. І сам не розумів — чому. Може тому, що ніс у руках пучечок колосків. А може, тому, що, послухавши матір, не затримався в радгоспі, а одразу ж повертається в ПТУ...

Його супроводжувала коротка прозора синювата тінь, бо місяць у зоряному небі стояв високо. І ця тінь ніби потішала його, ніби бавилася з ним. То вискакувала вперед, то ховалася за спину, то бігла збоку, оживляючи дорогу, на якій йому так ніхто й не зустрівся.

На станції довго чекати не довелося. Поки взяв квиток та поки пройшовся кілька разів пероном туди й сюди, під-

гуркотів і поїзд. Настрій йому трохи зіпсував черговий по станції у червоному картузі.

— Навіщо, хлопче, колоски зірвав? — запитав він майже суворо.

— Це мені бригадир дав, — швидко вигadaв Сашко, — за те, що на комбайні працював.

— А навіщо дав?

— У нас природничий куточок є, так туди.

— Де це — у вас?

— У профтехучилищі. Я там навчаюсь.

— А ким же ти будеш після училища?

— Токарем по металу. А зможу й слюсарем-складальником. Ми різні спеціальності одержуємо, — з гордістю відповів Сашко.

— Добре діло. Такі люди нам потрібні. А їздив куди?

— До матері, в село.

— Молодчина. До матері навідуватись треба, — уже зовсім добродушно похвалив черговий. — На цей поїзд?

— На цей.

— Уже підходить. Успіхів тобі у навчанні.

— Спасибі.

«Коли б ти знав, чому і як я їздив до матері, то не дуже хвалив би», — глянув йому вслід Сашко.

Хоч і чимало йому довелося пережити й передумати в останні дні, і потерло його гарненько, одначе він у своїй юності ще не зрозумів до кінця, що сталося. Ну що ж, самовільно перервав своє навчання в училищі, та не пиячив же він і не втік зовсім, а тільки з'їздив до матері. Звісно, полають. Та й по тому. Він знову покаже себе і в класі, і біля верстата.

«Нічого, викручусь, — втішав себе Сашко. — Такими, як я, не розкидаються, таких бережуть».

Та все ж, коли підходив до училища, серце билося неспокійно. Гарячково розмірковував: «Куди ж іти? Прямо в майстерню чи в гуртожиток? А чи, може, спершу до начальства і поговорити про все відверто?..» Згадав, що сьогодні за розкладом — класні, теоретичні заняття, і знову завагався: «Куди ж?..»

Але події розгорталися для нього несподівано. Поки стояв біля порога адміністративного приміщення в нерішучості, підкотив «Москвич» і з нього вийшов сам директор училища Семен Григорович. Це був огрядний, але дуже рухливий чоловік з коричневим засмаглим обличчям, колишній моряк Чорноморського флоту. Після війни він здобув вищу технічну освіту, працював на заводі, а потім його послали керувати профтехучилищем.

«Ну, директор не знає, що зо мною скоїлося,— промайнула поспішлива думка в Сашка,— до нього, звісно, ще не дійшло. Та, може, й не дійде, не стануть його турбувати». Тому він привітався з невинним виглядом:

— Добрий день, Семене Григоровичу.

Але, замість відповіді, директор кинув на Сашка короткий холодний недобрый погляд і відчужено сказав:

— Добрий як для кого. Ходімо зі мною, Жуков.

«Знає!..— похолов Сашко.— Та й не може не знати. Адже незвичайна подія. Зник учень! Звісно, йому доповіли...»

Повільно, наче не своїми ногами, підіймався сходами на другий поверх, з острахом поглядаючи на широку міцну спину директора, який ішов попереду.

Досі він ніколи не був у цьому кабінеті, не було потреби, тому розглядав його з особливою цікавістю. У глибині біля стіни стояв масивний директорський стіл. До нього впоперек був приставлений ще один, вузький і довгий, із стільцями навколо. Ліворуч і праворуч розташовані стенди, на яких висіли і біля яких стояли зразки найрізноманітніших металевих виробів, виготовлених руками учнів. «А моє щось

є тут? Так, є. Он блискуча втулка». Сашко згадав, як точив її, як його хвалили за неї, і на серці йому стало легше. Кабінет і ота втулка на якусь хвилинку відвернули його увагу й думки від головного, від того, що відбудеться ось зараз. Але голос Семена Григоровича повернув його до гіркої дійсності.

— Сідай, Жуков.

Хлопець сів на ріжок найдальшого стільця, жмутик колосків поклав собі на коліна.

— Ні, ти ближче сядь, щоб я твої очі бачив... Отак, навпроти мене... А ми вже хотіли списати тебе з корабля,— користуючись давньою морською термінологією, рівним і нещадним тоном сказав директор.

Сашко, хоч і не був моряком, але добре зрозумів, що йому сказано. Сіпнувся, ніби під електричним струмом.

— Як це — «хотіли... списати»?

— А як списують? Дуже просто. Не стало матроса, тобто тебе, учня ПТУ, значить, матрос уже не служить, не стоїть на вахті. На його місце треба поставити іншого.

— Що ви, Семене Григоровичу?.. Я ж ось, перед вами... А он і моя втулка на стенді висить. Що ви, Семене Григоровичу?!

— Втулка то висить. Її легко зняти й замінити іншою. А що з тобою робити? Не можна, щоб у класі одне місце пустувало. Не можна, щоб у майстерні один верстат простоював. Ми тут не просто навчаємось, як у загальноосвітній школі, а високу кваліфікацію здобуваємо, передовий робітничий клас готуємо, можна сказати, гордий робітничий клас. Своїм званням гордий. А ти що?.. «Хочу — прийду на навчання, а не хочу — не прийду і так буде». Оце так матрос! Оце так учень ПТУ!..

— Семене Григоровичу,— здавленим голосом знову озвався Сашко,— та я ж... я ж... повернувся.

Директор зробив на обличчі навмисне вдячну міну.

— Спасибі ж тобі, любенький, за те, що ти ошасливив нас своїм поверненням.— І раптом суворо запитав: — Ти

думає, що робиш, Жуков? А якщо не думає, то подумай... Тут тобі і обладнані класи-лабораторії, і вчителі високої кваліфікації, і цех-майстерня, і майстер виробничого навчання Пилип Якимович, великий умілець у своїй справі, і клуб, і спортзал... Та ти ж не просто учень профтехучилища, а вже, можна сказати, робітнича інтелігенція. Не якогось там невігласа з тебе готуємо, а надійну зміну. А ти як до цього ставишся? Несерйозно.— Він повторив свою думку: — Захотів — утік, захотів — повернувся. Наче ми повинні перед тобою на коліна падати: «Не тікай, дорогенький товаришу Жуков, не кидай нас, бідолашних, напризволяще!..» Дурень ти, Жуков, ось ти хто!..— раптом категорично підсумував директор.— Тобі держава все дає, а ти брати не хочеш.

— Та ви ж не все знаєте, Семене Григоровичу! — спробував захищатися Сашко. Йому хотілося розказати, як це почалося, і що далі було, і з якими думками та намірами він повернувся.

Але директор владно зупинив його:

— Усе знаю. І тебе наскрізь бачу... Ну, досить з тебе, набалакались. Я тобі не останній суддя. У тебе ще будуть судді. Хочу тільки на кінець нашої розмови звернутися до арифметики. До звичайної арифметики...— Тепер уже директор не підвищував голосу, а говорив так, ніби вони з Сашком на рівних правах вирішували якесь одне ділове питання.— Скільки у нашій країні таких, як ти, учнів профтехучилищ?

— Думаю, що мільйонів до п'яти. Ви ж самі розказували.

— Вірно... приблизно, бо їх усе більше. Ну, хай п'ять мільйонів. А якщо з цих мільйонів так, як оце ти, візьме та й зникне хтось на два-три дні, то скільки днів набереться?

— Мільйонів до десяти,— швидко підрахував Сашко.

— А свої дні ти додав сюди?

— Не додав іще, Семене Григоровичу. Але мушу додати. Я розумію, про що ви...

— Ну й гаразд, якщо розумієш.

Директор помовчав трохи, остаточно заспокоюючись, запитав:

— Де колоски взяв? У степу був?

— Матір на селі провідав.— Сашко був радий, що нарешті він сказав директорові те, що хотілося сказати.

— Захворіла, чи що?

— Ні, здорова... Вилаяла мене за те, що приїхав. І по заслугі. Вона в мене справедлива.

— Ну, ось що, Сашко Жуков. Більше вияснити нічого. А за те, що ти вчинив, сам собі придумай міру покарання.

— Як це?..— не одразу збагнув Сашко.

— А дуже просто. Уяви собі, що ти директор, а я твій учень. Не ти, а я пропустив навчання. Ось і придумай, як мене покарати. Гауптвахти у нас немає. Канатного ящика, як на кораблі, теж немає, бо наше училище — не корабель. То що мені за мій вчинок?

Сашко Жуков довго сидів мовчки, губи в нього тремтіли, наче він таки хотів щось сказати і не наважувався. Нарешті озвався:

— Не вмю я...

— А ти зумій, зумій... У тебе розумна голова на плечах, тільки задурманена гордістю та самозакоханістю. Я, мовляв, один, як та пишна квітка на все училище, і всі навколо мене — то бур'ян... Ти знаєш, що я — колишній матрос?

— Знаю. Он і тільник не скидає.

Семен Григорович усміхнувся коротко.

— Не скидаю. Бо в тільнику взимку не холодно, а влітку не жарко. А ще тому, що я в ньому війну пройшов. І в моїй крові вона була.— Він раптом скинув піджак з орденськими колодочками і підставив Сашкові ліве плече.— Ану помадай, помадай... Що, немає плеча? У фашистів спитай, де воно поділося... Та плече це що? Живий лишився. А скільки не повернулось, аби таким, як ти, гарне життя дати.

Смуток заліг у його очак. Директор пригасив його пові-

ками. Тільки несподівано й глибоко зітхнув. А тільник ворухнувся на його грудях синіми і білими хвилями.

— Так ось... Це я до чого? На кораблі у моєму завідуванні були машини. Дуже складні механізми. І коли б я їх залишив під час бою чи просто в поході, то мене б без зайвих розмов — до суду, під трибунал. Якщо не розстріляли б, то послали б у штрафбат...

— Так це ж ви про фронт розкажете,— несміливо заперечив Сашко, все ще думаючи про міру покарання для себе.

— А тепер що, іграшки? Тут не курорт, не пляж, не гарячий пісочок під сонцем. Навчання, робота — це теж фронт. Проста істина. І треба, щоб ти її зрозумів на все життя. Тому оце й морочимося з тобою. Бо не можна ж тебе пустити у світ, як пир'їну. Хтозна, куди ти полетиш і де опустишся...

Він вдягнув піджак і знову заговорив з Сашком спокійно, не кваплячись, ніби з приятелем на дозвіллі.

— Недавно оце я йшов додому ввечері. І раптом — таких, як ти, двоє. Підпирають мене плечима з обох боків: «Папашо, ану покажи, що в тебе в кишенях». Кинув я очима туди й сюди, людей близько немає і темно вже. Тоді я й кажу: «Я вам, хлопці, не папаша, а військком нашого району, майор по званню, хоч і в цивільному зараз. Завтра обох вас викличу в райвійськкомат, пострижу наголо, під нульовку, і пошлю в танк, щоб ви не мене, а гаряче залізо своїми могутніми плечима підпирали. Або — на корабель, трюмними машиністами. Там теж гарячого заліза досить». Як вони сипонули від мене! Один через дорогу, другий — кудись у двір. Тільки я їх і бачив.

Директор голосно засміявся.

— Я потім подзвонив військкомові, розказав, вибачився за самозванство. Він теж сміявся по телефону. «Правильно,— каже,— настрахав молодців-горобців. Жаль, що не на мене натрапили. Від мене б вони так не відкрутилися».

Сашко зрозумів, що директор недаремно розповів цю

подію. Глядячи прямо в очі Семенові Григоровичу, тихо, але дуже виразно сказав:

— Я ж не такий, Семене Григоровичу.

— А хтозна, який ти після того, що зробив... Та я ще перевірю, де був. Може, теж чийсь плечі підпірав?

— Тільки не перевіряйте, дуже вас прошу, тільки не перевіряйте,— заблагав Сашко.

— Чому ж? — здивувався директор.— Хіба щось справді натворив? Якщо натворив, то зізнавайся.

— Та нічого. Чесне слово, нічого! Матері шкода. Сполошиться там... Я ж їй усе розказав, вона все знає. Тому й наказала мені негайно повернутись в училище.

— Матері шкода... Авжеж, матері шкода,— задумливо сказав директор, опустивши голову. Мабуть, він був добра, душевна людина.— А дай-но колоски, подивлюся. Давно в руках не тримав.

Сашко з радістю подав жмутик.

— Ось бачите, і колоски звідти, з села.

Директор довго і обережно перебирав їх сильними пальцями.

— Гарні... Дбайливими руками вирощені.— Потім відокремив один, найменший і найтонший.— А оце ти, Сашко Жуков.

— Чому — я?

— Подумай наодинці... Подивись на оцей хирлявий колосок і подумай... Ну, йди. Де був, не перевірятиму. Справді, і матері твоєї шкода, і тобі вірю. Йди.

Сашко звівся.

— Спасибі, Семене Григоровичу.

— Ну-ну, мені дякувати не треба... А ти — шануйся.

* * *

Де йому спати?

Дивне запитання. У нього ж є гуртожиток, затишна й привітна кімната, є ліжко, яке він ретельно й дбайливо заправляв щоранку, показуючи приклад іншим, ще й жартів-

ливо покрикував на хлопців: «Гей, ви! Спите, як темні раки! Чи, може, вам підйомний кран прислати?» Ніхто його не призначав старостою кімнати, просто звикли, що Сашко тут старший. Йому підкорялись. І він любив це.

Тепер же, після поїздки на село і після розмови з директором, почував, що йому соромно буде дивитись хлопцям у вічі — він втратив свою владу над ними.

«А чому це — втратив? — бадьорився Сашко.— Про важку розмову з директором ніхто не знає. Вона вже позаду. І більше не повториться. Головне, що не «списали з корабля». Тепер тільки переспати. А завтра вранці — з новими силами до навчання, до роботи... О, Сашко Жуков ще покаже себе! Ну що ж, схибив, пустився берега, але добре, що швидко й причалив.

На обережний стук у двері відчинила вахтерка, немолода вже жінка, яку всі звали тьотя Галя. Сашко, знаючи, що жильці гуртожитку сплять, тихо привітався і, намагаючись не тупати гучно ногами, навшпиньках пішов до своєї кімнати. Кімната була на чотири чоловіки. До свого ліжка потрапити легко. Тим більше, що у велике вікно вночі завжди падає світло від ліхтаря, який висить на стовпі посеред квіткової клумби.

Сашко підступив до ліжка і, здивований та навіть вражений, зупинився. На його ліжку хтось спав. Придивився до обличчя. Ні, незнайоме. Коли б це був, скажімо, Сеня Кошик, то Сашко безцеремонно потермосив би його: «Чого розлігся не на своєму місці?», та й то було б негарно — здіймати в кімнаті колотнечу серед сонного царства. А тут зовсім не знайоме обличчя.

«Оце тобі й відпочив!..» — гірко подумав Сашко.

Але що ж робити? Не стовбичити ж отут перед ліжком всю ніч! Може, схиливши голову на руки, пересидіти до ранку за столом?

«Гарний же я матиму вигляд на ранок! — посміхнувся в півтемряві Сашко.— Наче на вокзалі спав... Та й що це за відпочинок після всіх митарств?..»

Однак він таки трохи посидів на стільці, почувуючи себе глибоко ображеним і навіть ніби чужим.

Потім вийшов з кімнати, повернувся до вахтерки. Вона глянула на нього так, мов здивувалася, запитала з іронічним відтінком у голосі:

— А чого це ти не спиш, Сашко?

— Тьотю Галю, а ви не знаєте, хто спить на моєму ліжку?

Вона відповіла статечно, підкреслюючи і тоном, і виразом обличчя, що недаремно тут сидить:

— Чому ж не знаю? Така в мене посада, щоб знати... Комендант привів. «Хай,— каже,— поспить, поки ліжко гуляє». От і привів. Каже: «Дуже цей хлопець в училище просився. Спершу не брали, а потім взяли. Бо привіз він із собою такі штуковини, що і в інженера голова затріщить. І все сам зробив. Та все в нього на електриці». Через те і взяли... А де ж це ти був оці дні?

— Де був... де був...— буркнув невдоволено Сашко,— де був, там уже немає.

— Відпускали, чи як?

Сашко відчув, що в грудях у нього назріває гостре роздратування, а може, й злість на цю літню жінку. Як же: ще й вона влаштовує екзамен серед ночі! Роби своє діло, до якого тебе приставили!

— То вже хай у мене голова болить: відпускали чи не відпускали... Де лягти? Не сидіти ж мені біля вас до ранку!

— А чого ж? Посидь, посидь... Удвох нам веселіше буде.

Вахтерка, як і інші, знала, що він зник несподівано. А тепер ось несподівано й повернувся. Одяг на ньому, як ото кажуть, наче корова пожувала. Обличчя змарніле. В руках — непевність, нетвердість, ніби він втратив усім відому в училищі свою богатырську силу.

Жінці стало шкода Сашка. Подумала: «Щось тяжке пережив хлопець». І сказала уже ласкавіше:

— Іди он у вахтерську на моє ліжко. Бо куди ж ти такий? А мені спати не можна.

Сашко покійно пішов.

Ліжко по-жіночому акуратно застелене зеленим одіялом. Він не розбирав постіль, а тільки роззувся і, не роздягаючись, ліг. Його тіло окутала млосна теплінь. Власне, він не відчував свого тіла. Воно стало ніби невагоме і мовби загойдалося на теплій хвилі.

Підкрадався сон. У сні, як у морській безодні, потонуть усі його клопоти, переживання, думки. Людина не відчуває, коли вона засинає, коли зникає все реальне, справжнє і настає період снів, часто химерних, по-своєму реальних, так що людина вранці озирається навколо себе: «Де я? Було це чи не було?..» Але то буде вранці. А зараз — спати... спати...

І він таки заснув.

Та раптом його підкинуло на ліжку, ніби тугою пружиною. В очах не було й крихітки сну. «Чого я тут, в оцій маленькій кімнатці, на чужій постелі?.. Це ти, Сашко Жуков, чи не ти?»

Сидів довго з важкою затуманеною головою. Ні, він ні на кого не нарікав, бо ніхто йому нічого поганого й не зробив. Просто думав, що це не його ліжко, а чуже, що і ці стіни чужі, і вікно, за яким десь мерехтіли незнайомі блискучі вогники. Він притулювся сильними плечима до стіни.

Чомусь згадалися слова майстра: «Гарний, гарний... не тільки собою, а ще й навчанням та роботою у майстерні. А це воно, Сашко, і є найголовніше для людини...» Згадалася бабуся з орденами та медалями, які лежать на старому буфеті: «А тут іще й рани болять, синку... В Севастополі воювала...» Подумалось: «А в мене ні орденів, ні медалей. Цікаво, як би я себе відчув, коли б мені наділи на груди орден?» Ледь помітна усмішка майнула на його вустах. А може, її й не було, може, то йому тільки здалося, що він усміхнувся.

Врешті він знесилів, знову поклав голову на подушку, ще раз заснув...

А прокинувся, як надворі вже було добре видно. Власне, не сам прокинувся. Його розбудила та ж сама тьотя Галя. Зайшла, стукнула дверима, і він розплющив очі.

— Уставай, Сашко. Всі пішли на практичну.

Хлопець жажнувся. Невже проспав? Цього ще не вистачало. Як же він тепер один зайде в цех? Як пройде під поглядом десятка пар очей? А йти, звісно, треба. До Пилипа Якимовича в першу чергу.

— Знають, що я тут? — запитав у вахтерки.

— Хто ж може знати? Я нікому не казала. Бо воно ж таке — і моє діло, й не моє. Сам заплутався, сам і виплутуйся... На, ти ось забув у мене на столі, — жінка дала йому жмутик колосків. — Один я собі взяла. Теж на селі росла. Понесу додому, почеплю до стіни. Гляну — та й згадаю степ.

— Беріть, беріть. Хоч два, хоч три. Я тільки собі ось залишу жмутик. Мені потрібно.

І зховав колоски під піджак на груди, дуже обережно, щоб не попсувати. Тільки зараз, у цю мить, пригадав, що, коли він спав, йому дуже яскраво, дуже виразно приснилася Марійка з колосками у волоссі. Від цієї згадки йому стало радісно. Вона ніколи не була на селі, а у волоссі — колоски!

Поки йшов у роздягалку до свого ящика, подумав: «Може, і ящик уже не мій, як ліжко?» Але робочий одяг висів, як він його й залишив. Похапцем переодягся. Пішов у цех. Ще за кілька кроків до цеху на нього війнуло теплом металу (метал гарно, тепло пахне, коли він у робочих руках!). Вловив рівний співучий гул верстатів. У рамі дверей на мить зупинився, бо в очі вдарило світло електрoламп.

Глянув на свій верстат, на Марійчин, окинув зором увесь цех. Ця вперта дівчина працювала таки на його верстаті. Але Сашко вже не сердився на неї. Може, тому, що в ці хвилини ним володіли інші почуття, дужчі й глибші. То була радість зустрічі з цехом, яка так несподівано хлюп-

нула йому в груди. Він зрозумів, що не зміг би жити без цеху, без друзів, без Марійки. Рішуче підійшов до дівчини.

— Здрастуй, Марійко,— і підняв руку, наче відгороджуючись нею.— Поки що нічого мені не кажи. Ні про що мене не питай. Потім, потім про все... Візьми ось подарунок,— і поклав колоски на верстат.— Здалеку віз. З-під сонця. З-під місяця. Подивись, які вони гарні.

Вона звела на нього здивовані очі.

— Звідки колоски?

— Тобі, тобі... Про все — потім...

І пішов до Пилипа Якимовича у конторку, яка притулилася до стіни в кінці цеху. Відчинив двері, зупинився на порозі.

— Це я, Пилипе Якимовичу.

— Бачу, що ти, а не ангел небесний. А поздоровкатись — проковтнув?

— Вибачте, дуже хвилююсь... Здрастуйте.

— Авжеж, що тобі ще сказати? Здоров, здоров, бурлаче... Здоров, Жуков.

— Пилипе Якимовичу, ви мене завжди Сашком звали.

— Звав. Як заслужиш, знову зватиму. А зараз — втратив заслугу... Знаю, що ти був у директора, в Семена Григоровича, знаю, що він говорив з тобою довго й круто. А тільки це ще не все, Жуков...

— Що ж іще? — губи в хлопця болісно смикнулися, ніби від кислого й терпкого яблука.

З тривогою чекав, що відповідь майстер, а той, мовби навмисне, щоб болячіше дістати до живого, довго мовчав. Далі сказав далєбі не лагідним, а відчуженим голосом:

— Іди до верстата, Жуков. Там відлиті гільзи сиротами лежать, чекають твоїх рук... Тебе директор не покарав, то й я не буду... Одне слово, іди працюй.

Майстер був невисокий на зріст і вже трохи підтоптаний, але, коли він звівся за столом,— що мало означати: розмова закінчена,— високий і стрункий Сашко відчув себе перед ним маленьким.

— Здрастуйте, сироти,— тихо сказав Сашко до необточених гілз, які лежали біля верстата гіркою.

Верстат був холодний, один неживий серед живих, які вже працювали. Сашко приторкнувся до нього пальцями обережно, тонко й любовно, може, навіть з певним страхом, як музикант після тривалої хвороби торкається струн свого любимого інструмента. Потім оглянув механізм з усіх боків, акуратно витер його чистою ганчіркою і вже аж тоді обережно пустив на малий холостий хід. Щось живе, радісне й рідне ворухнулося в Сашковому серці. Думкою він звернувся до верстата, як до людини: «Давай, давай, прокидайся, любий друже. Будемо знайомитись. Хай Марійка працює на тому верстаті, але й ми, старенький, з тобою не пропадемо. Тепер ти мій, а я — твій. Ми й сьогодні покажемо, як треба працювати, не підведемо один одного, хай подивляться, на що ми здатні. О, тобі пощастило! Ти придбав собі вірного друга і доброго господаря...»

Сашко приладнав гілзу і ввійшов у швидкий темп роботи, який він любив. У нього не було жодного перебою, жодного зайвого руху, здавалося, що вони зрослися — він і верстат — в єдине ціле, в єдиний живий організм, і в цьому була невимовна радість. Усе забулося: образа, яка спалахнула пекучим і недобрим вогнем кілька днів тому, його раптова необдумана поїздка на село, ганебне повернення. Все те ніби пропливло повз нього, як байдужий далекий димок, як ледь помітне степове марево, як німічний сон, що його вже важко зібрати докупи й переказати.

Часом у металевий гомін верстатів влітався голос директора училища, Семена Григоровича, і його загадкові слова: «Я тобі не останній суддя... У тебе ще будуть судді...» І тоді звичний швидкий темп роботи на якусь хвилину спадав, бо хлопець не знав, що криється за тими словами, однак розумів: вони сказані дарма, не кинуті на вітер... Та й «Жуков» замість «Сашко» в устах Пилипа Якимовича — теж не просто так собі...

І все ж захопленість роботою переважала все. Сашкові було гарно, навіть весело. Йому захотілося співати. У нього давно виробилася ця звичка: коли почував у тілі невичерпну фізичну силу, у роботі — напругу мозку та м'язів,— співався. А що ж у цьому дивного? З давніх-давен робочі люди працювали з піснею, вона їх супроводжувала не тільки в часи відпочинку, а навіть у тяжкій праці. Відомо, що парашутисти, які стрибнули з літака і благополучно опускаються на землю, там, у високості, теж співають. Кожен сам собі. Ніхто сторонній їх не чує. Ніхто з сусідів-токарів не чув і Сашка, бо співав він тільки для себе, і той спів ніби додавав йому сили. Пісня гармонійно вліталася, вливалася в ритмічну роботу, в металевий звук верстата, підганяла хлопця, підбадьорювала, робила його рухи певнішими, точнішими й красивішими. Це були рухи добре натренованого спортсмена.

А в кінці робочого дня до нього підійшов той же Пилип Якимович, для годиться заміряв кілька деталей, усі вони були обточені з найвищою точністю, лишалося тільки похвалити Сашка, але майстер не похвалив, а з захмареністю в очах запитав:

— Скільки?

— Почав третє завдання. Доганяю прогаяне.

Пилип Якимович потоптався біля верстата, біля Сашка в якійсь нерішучості, нарешті озвався:

— І добре слово хочеться тобі сказати, і... язик не повертається... Ось що... Після роботи не квапся з цеху. З тобою твої товариші хочуть поговорити.

«Ага, так ось воно що! Зі мною хочуть поговорити!.. Оце вони й є, ті судді, про яких говорив директор училища!..— Все його ество збунтувалося.— Хіба мало вже говорено? І директор, і ви ж, Пилипе Якимовичу, і навіть ота вахтерка біля дверей, яка запропонувала своє ліжко. Що ж це виходить: суд наді мною хочуть влаштувати? А кого судитимуть? Чи подумали про це? Ну, давайте, давайте!..»

Йому вже було не до роботи, не до співу. Він почав

працювати поволі, знехотя. Тепер йому однаково, скільки ще вилетить деталей з-під його рук. З гострим, хворобливим самокатуванням чекав закінчення роботи. І ятрив свій мозок: «Ну-ну, послухаємо, хто що скаже. Судді знайшлися! Повчателі! А ви зрівняйтеся зі мною в роботі! Хіба що Марійка... Але і їй у групі ніхто не рівня. Вона першоголіпшого з вас покладе на лопатки і на роботі, і на тротуарі, як Сеню Кошика. Та, власне, вона єдина і має право щось сказати мені. Хай скаже. Тільки навіщо все це?..»

Дедалі ним все сильніше оволодівало оте хворобливе бажання: «Швидше б, швидше кінець роботи!.. Хочу послухати й побачити, хто і як розпинатиме найкращого учня петеу!»

* * *

Перше, що гостро вразило Сашка, було те, що цими ніде не запланованими зборами керував сам майстер Пилип Якимович. Як же це так? Не далі ніж півгодини тому ви, товаришу майстер, підходили до мого верстата, сказали, що я заробив на добре слово, а тепер самі затіваєте оце судилище?.. Авжеж, це вони домовились — директор і майстер, — щоб мене перелопатити всім колективом, а потім ще й наждачком по мені походити, щоб блищав, як самовар, щоб став ласкавим і покірненьким телятком.

А Пилип Якимович, говорячи, дивився кудись у ряди, де й не було Сашка, або, може, де він бачив багато Сашків. — То що ж це ти натворив, хлопче? Всіх нас у сором увігнав. У тому числі й мене, старого... Залишив безпритульним верстат. А верстат, я тобі скажу, живе створіння, бо він же зроблений живими людьми, і люди йому свою живу силу вдихнули. Він знає, як і хто до нього ставиться. Погано ставишся, то й верстат тобі погано відповість. А навіщо ти йому, верстату? Він і без тебе проживе. Інші біля нього хазайнуватимуть, чесніші совістю, рідніші. Хочу, хай Жуков сам розкаже, що з ним сталося.

Кров ударила Сашкові в обличчя.

— Я вже розказував... розказував!

— А тепер ще й своїм товаришам розкажи, щоб і для них твоє безчинство стало наукою.— Він обвів поглядом присутніх.— Ні, я нікого тут не звинувачую, тільки Жукова... Сашко, я ж тебе так любив!..— Обличчя його жалісно зморщилось, здавалось, що він зараз заплаче.— А тепер же що?.. Що тепер?..

Сашко звівся на ноги. Очі йому затуманювались. Усіх, хто був перед ним, він бачив, як крізь густу сітку.

— До матері я їздив.

— А що з матір'ю? Захворіла? — почув уже знайоме запитання, тільки тепер не майстра, а з гурту.— Чи якогось листа одержав?

— Ні, не було листа. Просто... провідати поїхав. У мене одна мати.

— У кожного з нас одна мати. Двох матерів не буває,— Пилип Якимович дивився на Сашка спідлоба недобрим поглядом.— Що ти ще скажеш?

— Більше нічого,— Сашко сів.

— Та-ак, значить, більше нічого,— повторив майстер.— Усе ясно.

— Ні, не все ясно,— зненацька обізвався Сеня Кошик.— Я знаю, чого Сашко Жуков зник на ці дні.

Всі швидко, зацікавлено повернулися до Сені. А він, чого від нього й не чекали, розрядився цілою промовою:

— Зарвався Сашко. Його Марія Журавська викликала на змагання, а він і закипів. Я ж йому казав: «Сашко, повернися в цех», так куди там! І слухати не захотів. І взагалі, наче я в нього — побігайло чи попихач...— Сеня Кошик уже не міг зупинитись, у нього була нагода позбиткуватися над Сашком.— І ще скажу... Та хіба він тільки зі мною так? З усіма. Хай усі скажуть... Ну, хай ти красивіший, ти — сильніший, краще працюєш. Так і ми ж навчимося. Для того і в петеу прийшли. І знову скажу: чому дали Сашкові найкращий верстат? Тут уже й начальство

винне.— Кривляючись, змінивши голос, він почав підроблятися під якесь «начальство»:— «Ой, наш дорогоцінний, ой, наш золотий Сашко Жуков! Та ми ж тобі й теплої соломки підстелимо, та ми ж про тебе, як про йлечку, подбаємо, аби ти тільки був у нас відмінником!» А відмінник на все махнув рукою: «Я... я... я... Що хочу, те й роблю. Хочу — залишу петеу, хочу — повернусь. З мене — як з гуса вода!..»

Сашко не відривав від Кошика здивованого погляду: «Та невже це ти, Сеню Кошик? Невже це ти? Самому, віч-на-віч, ти мені такого не сказав би. Це ти тому такий сміливий, що навколо нас люди. Але як же опісля ти мені у вічі дивитимешся? Та я ж з тобою й не поздоровкаюсь!..»

Якимсь оддаленим, приглушеним відчуттям, розгаряченими клітинами мозку він розумів, що в Сеніних словах є правда, але ще не міг спокійно й розсудливо згодитися з цим. Та ще й з ким згоджуватися? З Сенею Кошиком, якого він справді вважав неповноцінним у порівнянні з собою. Може, тому, що Сеня і вчився, і працював гірше, а може, тому, що всім дозволяв над собою збиткуватися.

Присутні гули, перешіптувалися, стиха перемовлялися. Але не могли заглушити високий, гучний і ляскітливий голос Сені Кошика. Обличчя його, маленьке і вузьке, взялося рожевими плямами, які було дуже видно на зблідлих щоках і на спітнілому лобі. Він таки неабияк хвилювався.

— Отак я думаю про Сашка,— ніби вже й закінчив Сеня, але зненацька додав:— І ще скажу. Вважаю, що Сашко заслуговує на те, щоб його відчислили з училища.

Сашко підхопився так рвучко, що табуретка, на якій він сидів, упала.

— Ти що, здурів, Сеню? — закричав він.— Ти думаєш, що говориш? Ти при своєму розумі?.. Ось я зараз тебе відчислю, отут, при всіх!

Він справді шарпнувся до Сені Кошика, але його утримали ті, що були поряд. Зчинився неймовірний гармидер.

Кричали одні за Кошика, інші — проти. Пилип Якимович ледве навів лад. А тоді вже запитав:

— Хто ще скаже?

— Я скажу.

Підвівся вродливий з чітко окресленим обличчям, білявий хлопчина. На голові у нього трохи набакир грайливо був надітий темно-синій берет. Комбінезон на грудях був розстебнутий, але у всій його постаті почувалася зібраність.

— Я коротко скажу. Одразу ж хочу заперечити Сені Кошику. Я проти того, щоб відчисляти Сашка Жукова. Відчислити — це дуже просто. Раз, два і — готово. Але навіщо пороти гарячку? Ні, навпаки, хай Сашко разом з нами вариться в одному котлі. Хоч би який у нього був характер, усї гуртом на нього натиснемо. А він один буде в полі не воїн, це всім відомо... Хочеться мені запитати: Сашко, хто твій друг?

Залягла туга, напружена мовчанка, налита схвильованим диханням багатьох грудей, пронизана гострими поглядами, спрямованими на Сашка Жукова. Вона тривала довго. Здавалось, ось-ось зараз, у цю мить, станеться нечуваної сили вибух і похоронить у собі усе, що тут відбувається.

Але вибуху не сталося, а знову почувся голос білявого хлопця:

— Не можеш назвати друга?

— Я був другом Сашка! — зненацька вигукнув Сеня Кошик.

Вродливий білявий у темно-синьому береті хлопець на якусь мить розгубився, але швидко й запитав:

— Яким, горілчаним другом ти був? Разом до міліції в гості ходили?

Розлігся регіт. Та хлопець підняв руку — і стало тихо.

— Я про справжню дружбу кажу.

І, поки він говорив, як він розуміє дружбу, Сашко намагався пригадати його прізвище і ніяк не міг. Наче густий туман окутав його мозок. «Та що це зі мною коїться? —

дивувався він.— Пам'ять стратив, чи що? Знав же, а зараз геть усе з голови вилетіло... А-а, Захар Горовий! На другому кінці коридора живе». Питає: «Хто твій друг?» А дійсно, чи є у мене справжній друг? Чого ж, є, Марійка Журавська... Та це ж — зовсім інше. А може, Сеня Кошик? Ні, цей ніколи не був другом. То як же так? Жив серед людей, а наче на безлюдному острові?»

Потім говорив ще один учень. Знову про те саме. Що він, Сашко Жуков, протиставив себе колективу. Ні, якщо вже ти живеш у колективі, то ніколи не забувай, що тут існує єдиний закон: всі за одного і один за всіх. А поставиш себе над людьми, то й докотишся до того, до чого докотився Жуков...

І знову Сашко довго думав, пригадував його прізвище. Нарешті згадав: Сергій Біденко. Гарний хлопець. Спокійний. Витриманий. Завжди усміхнений. А зараз усмішки немає на обличчі. Швидше — біль. Наче його самого оце обговорюють і гостро засуджують, а йому боляче.

Всі, хто хотів, висловились. Пилип Якимович аж наче втомився. Вже немолоде обличчя його посіріло, зморшки на щоках і на лобі стали глибшими. Та все ж він звернувся ще й до Марії Журавської.

— А що ти скажеш, Марійко?

Тепер усі повернули голови до дівчини. Більшість із присутніх знала, що Марійка з Сашком дружать. То цікаво, дуже цікаво, що вона скаже.

Дівчина не обзивалася. Сиділа на низенькому стільці, схиливши голову.

— Що, Марійко, нічого не скажеш?

Вона знову не відповіла.

І тоді всі побачили, що Марійка плаче, затуливши обличчя руками.

Сашко кинувся до дівчини, обхопив її плечі.

— Марійко, не треба. Чуєш? Не плач, кажу!..

Однак вона тільки струснула з плечей його руки, але голови не звела.

Хлопець повів окіл себе почервонілими від люті очима і, повертаючи голову туди й сюди, тихо та виразно всіх запитав:

— Що ж це ви наробили?.. Ні, ви тільки гляньте, що ви наробили!

— Сядь на місце, Сашко Жуков,— владно наказав Пилип Якимович.— Марійка хай поплаче, а нас ти до сліз не введеш.

Сталося диво: Сашко скорився, протиснувся поміж хлопцями і сів, як маленький школяр.

Пилип Якимович довго збирався з думками. Всі настожено чекали, що буде далі. Що скаже майстер, їхній найближчий вихователь і наставник? По всьому було видно, що йому дуже нелегко. Уже за синюватим вікном, високим і широким, як у великих магазинах, зблиснули електричні вогники. І Пилип Якимович довго дивився в той бік, може, щоб заспокоїтись. Нарешті сказав:

— Я теж не згодний з Сенею Кошиком. Сашка Жукова не можна відчисляти з училища. Я нікому не дам це зробити. Не дам!.. Сашко Жуков — наша надія, як і кожен з вас. І ти наша надія, Сеню Кошик... Тут говорили, що у Сашка Жукова характер важкий. Справді, нелегкий, що й казати. Але з готовим характером люди не народжуються. Характер виробляється. І це залежить від багатьох причин і умов життя... Звісно, негарно вчинив Сашко. Але ми його сьогодні не судимо, а по-дружньому розмовляємо з ним. З тобою, Сашко, розмовляємо. І радимо тобі: ти не хизуйся собою. Бо людей від себе відштовхуєш. А як же жити без людей? Не проживеш. Здичавієш. Умієш краще — допоможи тому, хто ще не встиг навчитись. Бачиш, що поруч тебе слабший — підтримай. В цьому і є наше колективне життя. Соціалістичне. Ти мене зрозумів, Сашко?

— Він зрозумів, зрозумів! Ми ще й до цього з ним про це говорили!

Це вигукнула Марія Журавська. Вона вже стояла на повний зріст, і в її синіх очах не було сліз.

— Ну, тоді я ще скажу,— звівся Сашко.— Дозвольте?

— Скажи, Сашко, скажи,— зрадів Пилип Якимович.

Стало надзвичайно тихо в цеху. Ніхто не перешіптувався, ніхто навіть не ворушився, всі зацікавилися, вставившись очима в Сашка. А він якийсь час то опускав очі, то зводив їх на присутніх, шукаючи потрібні слова. Мабуть, нелегко йому було їх знайти.

Потім тихо озвався:

— Здорово ви мене тут...— і кволо посміхнувся.— Значить, заслужив... Я розумію, що де більшість, там і правда... Я не кажу, що з цієї хвилини стану святий. Святим ніколи не стану. Але те, що сьогодні почув, запам'ятаю на все життя. Ну, оце і все...

* * *

Вже ніде нікого не було. Спорожніли лавки навколо озера, яке юні піонери протягом останніх кількох днів обсадили берізками.

Поснули до ранку співучі пташки. Поховалися у своїх таємних дуплах вогники-білочки.

Тільки біля озера на лавці сиділи двоє: Сашко Жуков і Марія Журавська. Але вони не почували себе самотніми. Навпаки, їм здавалося, що навколо них вирує, кружляє увесь світ, що це вони повісили місяць у небі, який, мов пустотливий хлопчик, крізь віти радісно усміхається до них. Їм гарно було дивитись на мінливу сріблясту доріжку на воді, яка ледь погойдувалась і спалахувала тисячами білих вогників, і гарно було дивитись, як повільно і урочисто спадає на землю кленове листя.

— А той листочок, що ти мені подарував, я зберігаю і зберігатиму завжди,— тихо промовила Марійка.— Я часто розглядаю його наодинці. І кожного разу знаходжу щось нове... Спершу здається, що в ньому тільки три барви —

зелена, жовта і червона. А як придивлюся пильніше, то немає тим барвам і кішця...

Сашко взяв дівчину за руку.

-- Чуеш, Марійко? Ти більше ніколи не будеш через мене плакати.

Вона підвела на нього великі очі. У них світилися сині зорі.

--- Не буду...

Тихо і лагідно шумів гай.

ОПОВІДАННЯ

ХЛІБ

У селі Орлик, де я народився, здається мені, завжди владарював голод. Жахливий голод. Ще не закінчилася громадянська війна, розруха... Сусід сусіда вчора ще впізнавав, а сьогодні вже не впізнає. Бо в сусіда лишилися тільки гострі вилиці, запалі щоки та згасаючі зіниці.

Мерли щодня. Мертвих уже не ховали, як належить за споконвічним людським звичаєм, а просто закопували без голосіння біля хати чи на городі під старою грушею. Над померлим ставили найпростіший коротенький дерев'яний хрестик і не дуже його й вкопували, бо не було сили.

Не пригадую, скільки я прожив у своєму Орлику, але в пам'яті лишився один епізод. Зайшов до нашої хати сусід Дибка і сказав моїй матері:

— Фенько, навіщо тобі ота солома на хаті? Давай я її зніму, потру на жорнах, то буде й тобі що їсти, і мені. Я свою солому вже з'їв.

— Та бери, що хочеш,— відповіла мати,— тільки біля димаря залиш, щоб не затікало.

Я вийшов з ним із хати. Біля порога вже стояла драбина, а на ній висіли ключка й граблі. Дибка наперед знав, що солому стягне. Заперечити я не міг. Бо малий ще був і кволий. Та й навіщо перечити? У самого живіт аж до спини притягло.

Солому мій сусід стяг, потовк у ступі, потер на жорнах і приніс нам борошно. Власне й не борошно, а якийсь чорний порошок.

— На, Фенько. Там я собі щось лишив, а це тобі й твоєму вишкваркові, бо дивлюся, скоро ноги витягне. Доц у хату

не заб'ється, я так брав стріху, щоб було вакурат... А ще ось за Дніпро поїду, сухого шельюгу тобі привезу, буде чим протопити.

* * *

Найстрашніше почалося опісля.

Мати трохи одужала, встала з лежанки і сказала:

— Іди проси хліба. Не соромся. Страшно вмерти серед людей, а хліба просити не соромно. Це ж ти не вкрав, а випросив.

— А ви ж, мамо, як?

— Ще ось трохи борошна є, того, що з стріхи... А там буде видно...

І вивела мене за село Орлик.

Стояла осінь. Холодна й непогідна. Вона батожила мене вітром і гострим косим дощем. І від них не було захисту.

Куди я йшов? І сам не знав. Туди кудись, де є хліб. Він же десь таки є!.. І з великими муками придибав до якогось села Недайводи, що на Дніпропетровщині.

Тепер я думаю, чому Недайвода? Село дуже багате на воду. Розкинулось воно навколо красивого озера, чистого, прозорого, якогось сріблястого, у нього дивляться верби, дуби та вільхи й кущики верболозу, як діти, у воду заглядають. Дивлюсь я тут серед них на себе, і наче я в двох світах. Один світ — наді мною, навколо мене, а другий — підо мною, біля моїх ніг.

Та як би там не було, а я пришкандибав.

Бачив і багаті куркульські оселі, і убогі, підбиті вітром хати. Кілька разів зупинявся, думав: «Куди ж зайти?..» На мені — дракий піджачок, полатані на колінах штани. Змилюються.

Заходжу в перший, що трапив на очі, багатий двір. На цепурі лютий пес валує. А хазяїн довго не виходить. Але ні, таки вийшов. Здоровенний, як гора, череватий. Го-

лос у нього важкий і сильний, ніби із стонудової бочки лине:

— Чого треба?

— Хліба прошу, дядечку.

— Іди, йди собі. Багато вас тут таких шляється. Всіх не нагодуєш.

— Малосінький шматочок. Бо вже й ноги не носять.

— Сказав іди, то й іди, поки я собаку не спустив.

На мить я уявив собі, що буде, як він справді спустить того вовкодава. Він же мене пошматує, скалічить. У нього й гавкіт такий важкий та сильний, як у його господаря.

— Я піду, піду, дядечку,— швидко сказав я,— не треба собаку.

Коли я відходив, мені здалося, що дядько задоволено засміявся. А може, то чавкнула під ногами грязюка.

«Ні, більше не піду в таку багату оселю,— вирішив я,— піду в бідну хату».

Вибрав крайню, що стояла під горою. Посеред двору, обгородженого низенькою старою лісою, темнів колодязь з коловоротом, теж старий уже, бо цямрини в ньому похилилися. Біля воріт ріс волоський горіх. Тут собаки не було, я вільно зайшов у хату. Знову жалісно попросив хліба. Жінка обернулася від печі. Лице в неї було худе й змарніле. Гострі і, видно, слабенькі плечі.

— Нічого дати. Самі ледве дихаємо... Ой, горе-горенько наше...

А на мисничку лежав малосінький окрайчик.

Мені звісно, не хотілося дратувати тьотю, бо візьме за плечі та й виштурхне за поріг. Тоді вже ніякої надії на шматочок хліба не буде, і я ще жалісливіше заквилів:

— Не багато. Сухарика якогось. Я його розмочу або й так згризу... Зовсім охляв...

І зненацька у жінці щось змінилося. Вона перестала поратися біля печі, глянула на мисничок, сіла на лавку, склала руки на колінах, посиділа так трохи й почала плакати, притуливши до худих щік худі руки.

Чого вона плакала, я тоді не зрозумів. Тому вперто стояв на порозі, в покорі схиливши голову.

Так тривало, може, з хвилину, а може, й зо дві.

Потім вона потяглася до крайця, перерізала його на-двоє і одну половину простягла мені.

— На, гаспиде, миле дитя мале...

Минуло багато літ і зим... Я вже працював у газеті. І одного разу нас, комсомольців, покликав до себе секретар райкому партії.

— Всі почуваете себе справжніми комсомольцями?

Єдиним диханням ми відповіли, що — всі.

Очі його стали батьківськими.

— Так от, сини мої... Державі потрібний хліб. Куркульня його затискує. Десь хитро поховала і не дає. Каже — немає. Самі жиріють, а люди — без хліба. Розстріляв би, та не ті часи. Тепер наш радянський закон не дозволяє.

Очі у секретаря райкому стали ніби металеві — сухі й сині. У них було страшно глянути.

— Завтра зранку роз'їжджаєтесь, кому куди написано. А всім нам — на куркульню. І — не жалійте...

Гарний то був секретар райкому. Він зайвого не говорив. Він говорив тільки те, що треба.

А на ранок ми роз'їхалися. Той — на село Широке, другий — на Веселі Терни, третій — на Шестерню. А я — треба ж таке! — потрапив у Недайводу. В ту саму Недайводу, де колись зі мною жінка поділилася, може, останнім шматком хліба і тяжко плакала.

Як і належало, спершу зайшов у правління колгоспу. В накурений кімнаті за типовим на той час столом, подзьобаним, порізаним, попаленим цигарками, сидів сам голова правління.

Хай це не здається вам вигадкою, але сталося саме так. Щоб познайомитись, я простяг руку і назвався:

— Ткач. Від райкому партії.

Він спокійно і меланхолічно подав руку і сказав:

— Я теж Ткач... Що, хліб шукаєш?

— Буду.

— І шукати вже нічого... Шукали вже такі, як ти. У вікно від обріза вистрибували. Хто вцілів, а хто — ні... Де вони його в чорта ховають, той хліб — ума не приложу. Анбари порожні.

Зайшов високий тонкий чоловік. Сорочка розстебнута. Під нею видно сухі груди. Руки довгі, як голоблі. Відрекомендувався:

— Комірник Ткач.

Тут уже я насторожився.

— Що, знову?.. Чи не жартуєте?

— Та що ви? — засміявся голова.— У нас, у Недайводі, півсела — Ткачі. А нащот хліба, то нема. План не виконуємо. І де його взяти — ума не приложу,— повторився він.

Тепер я зрозумів, що підтримки мені не буде. В цьому селі, Недайводі, буду я самотнім.

Так воно й сталося.

Тоді в селах не було готелів, як тепер. І голова правління не запросив до себе. Я спав у правлінні колгоспу на столі, на лавці, вибирав, де зручніше, щоб менше в голову та в спину муляло. Та, власне, майже й не спав, тривожила думка про хліб... З чим же я повернуся до райкому партії? Що скажу? Де хліб, який я мусив знайти? Немає хліба.

Я блукав по селу. Заходив у хати. Ішов у степ, де працювали. Приглядався до людей. І чим я пильніше приглядався та дослухався, тим виразніше, наче з густого туману, з далекого минулого на мене напливав спогад. Він бродив у мені, у моїй пам'яті, в моєму серці, зринав од голосу, який чувся серед інших голосів.

«Та невже? — думав я.— Та невже?.. Такого не буває. Це — омана...» — «Буває, заперечив мені внутрішній голос,— глянь іще раз, дослухайся ще раз...»

Врешті я не витримав, підійшов на полі до однієї жінки і просто сказав:

— Драстуйте. Я вас знаю.

Вона звела на мене здивовані очі у глибоких зморшках навколо них. Такі зморшки бувають у людини, яка пережила тяжке горе.

— Звідки ви мене знаєте?

— Було... У дитинстві я жебракував. Зайшов і до вас у хату. І ви поділилися зо мною останнім окрайчиком хліба і плакали...

Мабуть, глибоко засів їй у пам'яті той окрайчик. Швидко їй пригадала:

— Було таке... було... То це — ви?

Вона розгубилася. Ще б пак! Колись бачила перед собою маленького, обірваного, худюшого, як соломинка, брудного жебрачка, про яких у народі казали: «в чому тільки душа держиться?», а тепер перед нею стояв дебелий юнак у юнгштурмівці з комсомольським значком на грудях, який надавав йому вигляду недоторканості, викликав ненависть у куркулів і водночас лякав їх.

— То був я. І запам'ятав вас. І шматочок хліба запам'ятав, бо, може, він врятував мені життя.

— Господи!.. Аж не віриться... А я ж думала, що ви вмерли.

— Вжив, — усміхнувся я, — такі люди, як ви, не пустили на той світ.

— Так ви ж зайдіть. Знаєте, де живу... Якщо мене впізнали, то й хату мою впізнаєте.

Увечері я зайшов. І знову на мене війнуло далекими спогадами. Оцей поріг я колись переступав, не знаючи, що мене чекає: привітне слово, чи стусан у худеньку спину. Отут біля порога я стояв і жалісливим дитячим голосочком просив хліба. Он там, на миснику, лежав окрайчик.

Тепер вона посадила мене до столу, сама сіла навпроти. Більше нікого в хаті не було. Потріскував каганець на стіні у металевій підставці.

— Я знаю, чого ви приїхали, — сказала Марія Пилипівна (так її звали). — Хліб трусити. І не тільки я — всі знають.

— Всі? — аж не повірив я.— Чому ж мені ніхто не хоче допомогти?

— Боятися. Куркулі ще верхи на нас їздять... Ви, може, поїсте що-небудь?

— Ні-ні, спасибі, не турбуйтеся,— швидко відмовивсь я, бачачи, що хата в жінки небагата.— Я не голодний, як тоді... У вас сім'я, чи самі живете?

Марія Пилипівна схилила голову на груди і опустила очі. Але коли звела їх на мене, я побачив у них велику тугу та приховані сльози.

— Була сім'я. І чоловік, і син. Чоловіка вбили з рушниць, чи, може, з обріза. Увечері, у вікно... Він сидів, де ви оце зараз. Ми вже хотіли гасити лампу та лягати спати. Як зненацька постріл. Він, сердешний, так і впав. Більше й не поворухнувся... Активіст був. Ото куркулі його й застрелили.

Запала тиша. Тільки важко дихала жінка.

— Знайшли — хто? — запитав я.

— Хіба ж знайдеш? Ніч темна. Вистрелив і немає. Затримали, було, куркуля Костогриза, так він відхрестився: і чути не чув, і бачити не бачив. «Я вже,— каже,— забув, з якого воно боку й ружжо стріляє. Та й де воно в мене візьметься?..»

— А син?

— І Володьку вбили. Тільки із-за тину по голові, як ішов увечері від дівчини... Убили, бо комсомолец був. А він же на тракториста вчився, казав: «Будемо, мамо, разом хліб у колгоспі рстити...»

— І теж не знайшли — хто?

Вона не відповіла мені. А, похитавши головою, тихо промовила:

— Хай би вже й мене...— і тут вона заплакала.

Хіба я міг втішати її після того, що почув? Це було б кошунство, лицемірство. Після тривалої мовчанки я лише сказав:

— Тяжке у вас життя.

Виплакавшись, вона відповіла:

— Хіба тільки в мене? Куркулі всьому біда. І коли вже їх, людоджерів, винищать зовсім? Щоб — як поганий бур'ян!.. Як отруйне зілля!..— Жінка раптом спохватилась: — Та я ж навіщо вас покликала? Бач, і з голови вилетіло... Є хліб у куркулів. Я знаю, в кого є. І в Медовара, і в Книша, і в Триноги... Вони його так поховали, що і вдень з вогнем не знайдеш. Тільки самі ви тут нічого не зробите. Сюди міліцію треба. З наганями. А ви що сам?.. Куркулі тепер уже не стріляють. Але можуть ще й вас із-за тину по голові. А тоді — шукай вітра в полі...

Тепер очі в неї були зовсім сухі й палючі. Ні, це була не придавлена життям і не зігнута горем жінка. Як я на неї дивився, то це був борець за правду, за людську справедливість.

* * *

Втретє я поїхав у Недайводу уже перед війною. Власне, у мене й не було якогось особливого завдання, мені хотілося ще раз побачити Марію Пилипівну. Це ж вона й не молода вже. Як живе? Що робить? А крім усього, мав я і потаємний намір — написати до газети про цю дивовижну жінку.

Тільки-но зістрибнув з вантажної машини, як одразу ж подався до її хати. Ще здалеку звернув увагу, що хата не під соломою, а під етернітом, зовні побілена, акуратна.

Може, я помилився? Може, це не та хата?..

Ні, та. Двір на околиці села. Колодязь у дворі. Рясний волоський горіх біля хвірточки.

Але на мене чекала несподіванка. Між сінешніми дверима і вікном була прикріплена мармурова меморіальна дошка, на якій золотів напис: «Тут жила знатна колгоспниця Земляна Марія Павлівна, яка любила вирощувати і давати людям хліб».

Я стояв заціпенілий, прикутий до землі.

Жила?! А тепер де? Померла?..

Я кинувся у правління колгоспу. Сказав, чого приїхав. Голова колгоспу (не той, що був колись) розповів, що хату Марії Пилипівни відремонтували і вкрили етернітом ще за її життя. Вона вже не могла працювати, як інші, молодші, тому їй призначено було персональну пенсію, колгоспну. А вона все ходила на роботу... А померла тихо, без лікарень і лікарів. Багато людей було. Дослухались, що вона скаже, який буде її заповіт.

І вона сказала:

— Все, що в мене є,— колгоспові. А мені в землю покладіть на груди шматочок хліба... Я на хліб усе життя працювала.

І заповіт її виконали. Так вона з хлібом і пішла в землю.

— А в її хаті ми створимо колгоспний музей. Хай приходять люди, юнаки і дівчата, і хай приходять діти та знайомляться з життям-подвигом цієї жінки-героїні, бо земля наша багата такими людьми, як Марія Пилипівна.

Так закінчив свою розповідь голова колгоспу.

Так закінчу і я. Мені додати нічого.

ЛАСТІВКА БАГРЯНОКРИЛА

Ішла червоноармійська кіннота.

Коні — закурявлені, змилені. Вони побували вже і в наступах, і у відступах, і знову — в наступах, бо на них сидять вершники у гостроверхих будьонівках з великими червоними зірками, які їм нашили, мабуть, матері, благословляючи на бій і перемогу.

Ми висипали з дитячого будинку як горох: той — через перелаз, той — крізь вузеньку щілинку у паркані, а третій уже як міг...

Бо ішла ж наша, червоноармійська кіннота!

Коні цокотіли копитами...

Ми чули їхню музику: цок-цок, цок-цок...

Попереду всіх їхали двоє. Один — трохи важкуватий і, мабуть, втомлений, раптом підняв руку проти нашого дитбудинку.

— Стій!.. Отут, Таню, тобі й залишатись. Отут твій фронт.

Вона хвацько сиділа на коні, трохи звівшись у стременах. Роздивлялась навколо.

— Який же це фронт? Дітлахи!..

— Важкий фронт, Таню,— сказав командир, притримуючи вуздечкою гарячого коня.— Керуватимеш оцим дитячим будинком. Ось тобі свідоцтво з печаткою і підписом. Виконуй. Тут усе написано, хто ти є. Ти тут не просто кінармійка, а командарм. Ми повернемось, Таню, і подивимось, як ти виконала бойове завдання.

Вона ще довго сиділа в сідлі, оглядаючись довкола. На ній була гарна шкіряна куртка, перетята португєями через груди і спину, галіфе, теж підшите шкірою, і чобітки, потерті, вичовгані об кінські боки.

— А що ж я робитиму з ними?

— Бойових кінармійців виховуватимеш. Щоб вони завжди за революцію були. Проти буржуазії... Он глянь, які голодні, обшарпані. Що ж їх — напризволяще кидати? За них же воюємо. Не просто так...

Таня перекинула ногу з сідла, стрибнула на землю, щось сказала командирові, а що саме — ми не дочули, а потім довго дивилась услід куряві, яку здіймали коні.

А ми, дитбудинківці, зорили тільки на неї, на її шкірянку, галіфе, будьонівку з червоною зіркою, на коня, якого вона тримала за повід.

До неї ми жили, здавалося б, тихо і мирно. Вільному — воля: уранці хочеш — вставай, хочеш — лежи. Аби встиг на сніданок. Бо до обіду живіт підтягне. А тут раптом дзвінкий сильний голос:

— На зарядку!

Яка зарядка?..

— Ставайте, ставайте!.. Ось так, плечем до плеча. Ти — вищий, давай сюди, на правий фланг, а ти нижчий, ставай за ним. Я хочу вас усіх бачити. Ех, молодці! Ех, мої дорогі кінармійці! З вами всю білу гвардію переможемо! А тепер — вдих, видих, руки вгору, руки вниз, через плечі. Та груди ж, груди колесом! Знаєте, чому кінь такий сильний? Бо в нього груди вперед. Присісти... сісти... Кому там важко? Виходь! Я тебе окремо поганяю. Щоб аж парком тобі було. Станеш ти в мене найкращим фізкультурником!..

Зрештою, ця зарядка нам сподобалась. Було цікаво й весело. І на зарядці ми Тані не боялись. Бо вона хоч і строга, але тут — у майці. Нас лякало тільки її галіфе, підшите шкірою. Але ми знали, що це галіфе — для сідла, і вже боялись, щоб вона знову не сіла на коня та не помчала від нас на фронт.

Потім закомандувала всіх стригти. Це була суцільна мука. Звісно, стриг нас не перукар, бо тоді й не було перукарів, а вона сама. Де вона ті страшні ножиці взяла, ніхто не знає, але вони так чикрижили наші чуби, що ми опісля тільки хапались за свої лисі голови. І вгадували один одного:

— Це ти, Володько?

— Це ти, Сашко? Ну й голомозий!

Але за це ми на Таню не гнівались. Вона сама була коротко підстрижена, «під хлопця», і тепер уже часто носила не будьонівку, а червону косинку, яка їй дуже личила. В ній вона була схожа на ластівку з багряними крилами.

Та коли доходило до суворих розмов, вона знову вдягала шкіряну куртку та будьонівку. Говорила з нами тоді командирським тоном, і ми її боялись.

А якось перед зарядкою вигукнула:

— Руки вперед!

Ми простягли руки, нічого не розуміючи.

Таня обійшла всіх і сердито запитала:

— Ви що, на тиф хочете захворіти? У кожного з вас такий чорнозем під нігтями, що хоч картоплю саджай! Просто сором!.. Не буде сьогодні фіззарядки, всім чистити нігті, оце вам і вся фіззарядка... Бо копита у нашого Сокола — й ті чистіші. Ще в кого побачу чорнозем під нігтями, їсти не дам, так і знайте. Цілий день не дам, будете цокотіти голодними зубами! І не гризить нігті, бо захворієте, як погані ховрашки, а зріжете отими ножицями, що я вас стригла. Ясно вам, що я сказала?

— Ясно, Таню! — гримнули ми.

Ми дуже ретельно зрізували нігті, чистили цеглинами і мили руки. Не тому, що Таня погрозила позбавити когось їжі, а тому, що кожен хотів виконати її наказ якнайліпше.

Тоді ще не було піонерів. Але ми вже прочули, що є юні спартаківці. Звісно ж, що точилися між нас розмови та розмови. Ми й не сподівалися, що можемо стати юними спартаківцями. Це — хтось там... десь там... у гарних школах, а не в такому, як у нас, дитячому будинку, де і школа схожа на повітку, і парт немає, і сидимо за старими нефарбованими столами, і в нас, окрім Тані та її коня Сокола, нікого немає.

Та одного разу сталося щось незвичайне. Перед сном Таня зайшла до нашої кімнати й сказала:

— Завтра вранці гімнастики не буде. Кожному одягтись у все найкраще.

Що означає — найкраще?

В одного — поганий піджак, який давно протерся і на ліктях, і на спині, тільки й того, що тримається на плечах, у другого — тільки драні штанята... Але ми так готувалися! Ми навіть забули, що треба спати. Перед Танею слід одягтись у «найкраще».

І ми таки вдяглись. Хто — виправ. Хто — попросував.

І о сьомій ранку вже стояли перед Танею.

Вона вийшла до нас не в майці, а в своїй чудовій шкіряній, і тоді я знову згадав її при командирові. Сонце

світило десь збоку і осявало її лице. Я бачив його тільки наполовину. Але й так видно було її осяйну усмішку.

— Гарно живете? — спитала вона.

— Гарно! — закричали ми.

— А чи знаєте, що віднині ви стаєте юними спартаківцями?

Це був грім на наші голови. Радісний, весняний грім.

У рядах — невимовне. Сміємось, підстрибуємо, хапаємо одне одного за руки... Які вже тут ряди! Збилися до купи. Кинулись до Тані. Кожен хотів бути біля неї. Ми ж думали, що юними спартаківцями можуть бути тільки ті, хто навчається в школі, а в нас ще й не школа, а дитячий будинок, «дитбуд», до якого зібрано колишніх безпритульних, чи як їх називали, вуркаганів.

Таня вичікувала, доки вляжеться оця стихія наших сердець, обнімала за плечі того або іншого, казала:

— Ну, гаразд, гаразд... Я рада за вас.

А потім владним голосом скомандувала:

— Шикуйсь!

Ми за якусь хвилину стали в ряди. Що далі?..

Вона відгорнула вилоги своєї легендарної для нас шкіряної куртки і дістала червону коробочку, поклала її на стіл, біля якого стояла.

— Ось тут вам значки. Вручатиму від імені комсомолу, від імені всієї нашої Радянської влади. На жаль, оце зараз нікого в райкомі немає, всі пішли на боротьбу з білогвардійськими бандитами. Їх тепер багато гуляє по нашій землі. Все хочуть Радянську владу повалити, повернути свою, білогвардійсько-бандитську. Але не вийде! Ми вже міцно стали на ноги.— Вона подумала трохи і додola: — У нас влада мільйоннука! Це не те, що всякі там царі та їхні прихвосні.

Таня знала кожного на ім'я й на прізвище. Тому без папірця і списку називала:

— Ваня Кожушний, підходь!

— Федір Коваль!

— Сашко Яровий!

Кожному приколювала до грудей значок юного спартаківця і додавала:

— Носи з честю. Спартак був великий борець за людину.

Згодом ми змінили спартаківські значки на піонерські, але на той день були горді, що маємо на грудях сріблясту пташку з двома літерами «Ю. С.».

Наближалась четверта річниця Радянської влади.

Як же ми готувались до неї! Причепурили двір, полагодили старенького паркана, побілили стіни у нашому гуртожитку, де тільки можна було, все прикрасили плакатами та гаслами. Потім Таня провела збори, на яких сказала:

— Буде похід. Підемо із смолоскипами. Хай усі подивляться, які ми організовані та дружні... Хто з вас уміє гарно малювати?

Виявилось, що уміють майже всі.

— Тоді сідайте і малюйте портрет Леніна. Бо це ж він дав нам нове життя. Хай сьогодні у нас ще немає зайвого шматка хліба, але буде, буде! Он на вас іще драні штанці та піджачки, але буде, що увесь світ нам позаздрить! Збудуємо фабрики, заводи. А ви станете робітниками, інженерами, вчителями, лікарями, льотчиками... Про це дбає Ленін. Він для всіх нас — турботливий і добрий батько.

Тепер у нас не було більшого захоплення, як намалювати дорогий портрет. Малювали на папері, на якійсь матерії з сорочки, на фанері. Допомогали одне одному. Змагалися.

А коли настав святковий день, наша колона рясніла прапорами, смолоскипами, а над головами височіли портрети Леніна. Багато портретів.

Ми вже стояли біля двору, готові вирушити в путь, а Тані чомусь не було. Десь вона затримувалася.

Та ось почувся цокіт копит, і з двору на своєму Соколів виїхала Таня. Така ж, якою ми її побачили вперше. У шкірянці, обтягнута навхрест портупелями, в галіфе, в будьонівці з великою червоною зіркою. Ноги — в сріблястих

стременах. При боці — шабля. Якоюсь вона нам здалася не звичайною, не земною, а казковою.

Вона під'їхала до колони і на весь голос вигукнула:

— Рівняйсь!.. Кроком руш!..

А сама на буланому огирі опинилася в голові колони. І в руках у неї майорів червоний прапор.

Ми всі одразу ж підтяглися, розправили плечі, випнули груди, відчули себе солдатами, червоноармійцями, бійцями революції.

Ми були горді!

Он яка вона, наша Таня, кінармійка!

Вже наближався вечір. Темніло. Але там, де ми проходили, ніби сяяло споконвічне сонце, яскраво палали смолоскипи, відганяючи темряву. А наші голоси розтинали тишу. Ми співали пісню:

Наш паровоз, вперед лети,
В коммуне остановка...

Пісню, якої нас навчила Таня. Про паровоз, якому зупинка аж в Комуні.

Ми не одразу зрозуміли, що сталося...

В одній з вузьких вулиць гримнув постріл. Мабуть, з бандитського обріза, і Таня схилилася в сідлі на своєму коні. Не впала з нього, а тільки схилилася, і припала головою до його гриви.

Кінь зупинився. Заіржав голосно і тяжко, наче в нього щось обірвалось всередині. Може — серце.

Ми оточили Таню. Обережно зняли її з сідла. Вона повела на нас затьмареними очима, ледве чутно сказала:

— Виживу... На зло всім ворогам... виживу... Чого зібрались біля мене?.. Бандита ловить...

Вона таки вижила.

Нам потім прислали іншу виховательку, а Таня ще воювала, гарцювала на своєму Соколі, знищувала усяку контрреволюційну погань.

Образ її лишився у нашій пам'яті назавжди.

ПОЄДИНОК

Ще за добу до тих подій, про які піде мова далі, мене покликав до себе в каюту командир корабля і запитав:

— Як ви себе почуваєте здоров'ям?

— Не скаржусь,— відповів я, не розуміючи, до чого йдеться і чим викликане таке запитання.

Справді, я був міцний матрос, хоч і не високий на зріст, але жиливий і дужий. Та ще й боксер. Мої м'язи викликали заздрість друзів і лякали противників на рингу.

— Гаразд,— сказав командир корабля.— Сідайте. Розмова у нас з вами буде хоч і не довга, але досить важлива... Як мені відомо, ви виросли на Анапському маяку.

— Звідти й на флот пішов,— підтвердив я.— Начальником маяка був мій батько, і я знаю там кожен горбочок, кожен рівчачок, кожне дерево і кожен кущик.

— А сам маяк? Його обладнання всередині?

— Можу все показати із заплющеними очима.

— Оце ж і є те, що треба. Про нас знає командуючий флотом. Тому і випав вибір на наш корабель, на вас особисто.

— Що саме треба, товаришу командир? — мене вже брала нетерплячка.

— Маяк треба погасити. Не зруйнувати, не знищити, бо він нам іще пригодиться, а саме погасити. Розбомбити його могли б і наші літаки, коли ми тимчасово залишали Анапу...

Командир корабля закуривав цигарку і запропонував мені.

— Я — спортсмен і не курю.

— Молодчина,— по-батьківському похвалив командир.— Так ось... Його треба погасити, щоб фашисти довго не могли розібратися, що сталося... Вони там, у бухті, зібрали дрібний флот. І не дає він нам спокою, отой «тюльчин флот», самі знаєте. Як тільки ведемо транспорт, так і перетинає шлях. Ми вас висадимо вночі недалеко від маяка. А там уже самі будете вирішувати, що робити і як діяти.

Звісно, німці його оберігають. Та ви ж місцевий... А коли маяк погасне, ми вас з того ж місця й заберемо, куди висадимо. Чекайте наша корабельна шлюпка.

Я поки що мовчав, зважуючи в думці завдання. Звісно, дуже нелегке. Але ж і привабливе.

— Щось вам не ясно? — запитав командир корабля.

— Все ясно, товаришу командир.

* * *

Я озброївся автоматом, двома гранатами і фінкою. Хто знає, що знадобиться. Маленька шлюпка «тузик» висадила мене за півкілометра від маяка. Тут густо росли кущі низькорослої акації, глоду, шипшини.

Все це моє, знайоме з дитинства. Тут би посидіти, позгадувати, помріяти. Але не час. Дорога кожна хвилина. Мені здавалось, що до маяка я дістанусь легко. Тим більше, що ніч була не така вже й темна. У засіяному зорями небі плив надщерблений місяць. Час від часу його затуляли серпанкові хмаринки, і він купався в них, сіючи на землю химерне мінливе світло.

Я поповз між горбочками і кущами. Але метрів через п'ятдесят змушений був притиснутися до землі. Я ще нікого не побачив. Але настороженим вухом упіймав шелест. Кущі зашелестіли не од вітру, бо його й не було, а від того, що серед них ішла людина і розгортала їх руками.

Отже, попереду — ворог.

Він перетинав мені дорогу до маяка. Його треба знищити. Але як?.. Стріляти з автомата не можна. Інакше я на першому ж кроці провалив би головне завдання. Але ж і вичікувати чогось не можна. Треба діяти швидко й напевне.

Я знову поповз. Тихо, мов привид.

Ага, он він!.. Німецький вартовий уже сидів на горбочку, тримав у руках головку соняшника і лузав насіння.

«Ну, що ж, — подумав я, — лузай на здоров'я. Але отут я тебе і пришпилю».

Він спідів обличчям до моря. Мабуть, йому було гарно на цьому посту. Мабуть, він насолоджувався тишею, спокоем, лагідним плюскотом прибережних хвиль.

«Жаль, що море не штормить,— подумав я,— от би загуркотіли, заревли хвилі, то вже напевне він нічого не почув би. А зараз треба бути обережним».

Але як я не оберігався, підо мною хруснула суха гілочка. Вартовий стріпнувся, повернув голову у мій бік.

Побачив він мене чи ні?.. Ясно, що — ні. Бо коли б побачив, то одразу ж випустив би чергу з автомата.

Однак він наважився перевірити те місце, звідки хруснула гілочка. Ступав повільно, пригинаючись, розгортаючи кущі.

Це була його помилка. Він не почув, як я ще ближче підповз до його поста і зачаївся в густих кущах.

Нічого підозрілого він не заперимітив, але втратив спокій. Шарпався то в один бік, то в інший, то повертався на те місце, де йому, як я зрозумів, належало стояти, і тут тупцював, пританцьовував, наче йому було холодно.

«Тільки б не пальнув з автомата,— думав я,— бо прибіжить начальник їхнього караулу, та ще й не сам, і тоді — все рухне... Ну, хто міг подумати, хто міг чекати, що саме на цьому місці виявиться ворожий дозорець? Адже я сподівався без перешкод дістатися до маяка, який справді знав, як власну хату. Все було б просто: я погасив би маяк і зник. А ось що вийшло. Мені треба спершу тихо знищити вартового... Та хоч би він уже заспокоївся. Видно, не з хороброго десятка».

Я глянув на світного годинника на руці. Чверть на другу. А вартовий ходить і ходить. Зупиняється, дослухається, потім знову гойдається, як маятник, туди й сюди. Я певен: він відчуває, що він тут не сам, але не знає, що йому робити, куди кинутись.

Тим часом я уже обрав місце, звідки стрибнути. Це було гарне, вигідне, зручне місце. Мимохіть згадав, що отут ми ще дітьми гралися, поділившись на «червоних» і «бі-

лих». Тоді й гадки не мав, що доведеться на цьому місці вести смертельний поєдинок з фашистом.

Він нарешті заспокоївся. Став знову там, де йому належало. Більше того, закурив. Отже переконався, що йому ніщо не загрожує.

Я міряв очима відстань. Два або три стрибки.

Все!

Чекати кращого моменту не слід. Його може не бути.

Я затиснув у руці фінку, зігнувся, як кішка, і стрибнув.

Боротьби не було. Фашист навіть не встиг видушити з себе якийсь звук. Він рухнув на землю і замовк навіки.

Тепер уже не можна було втрачати жодної секунди. Я кинувся до маяка. Мені не треба було дратись по внутрішніх сходах. Я добре знав найвразливіше місце унизу, в генераторній...

Маяк погас. І я знав, що надовго. Я все зробив так, щоб було надовго. Найкращі знавці, інженери за кілька днів не докумекають, що ж сталося, чому погас маяк. Тільки коли знайдуть труп вартового, зрозуміють, що тут без радянського солдата чи матроса не обійшлося.

За якихось п'ятнадцять-двадцять хвилин мій «тузик» уже наближався до корабля.

А ще за годину з моря вдарила артилерія. То на близьку, прицільну дистанцію підійшли наші кораблі.

«ТАТУ, ПРИВЕЗИ МЕНІ ОРДЕНА»

У палаті нас лежало шестеро. Всі моряки, чорноморці. Власне, не кожен ступав ногами на палубу корабля і боровся з штурмами, але всі побували у морській піхоті, носили на плечах смугасту тільняшку і чорний бушлат, автомат у руках і гранати за поясом. А це вже — немало, бо морській піхоті було далєбі не легше, ніж нам на кораблях.

Однак з одним із них мене давно звела воєнна доля. Це — з Василем Кутовим.

На нашому катері «Морський мисливець», де я був комендором, він у числі інших десантників висаджувався на ворожий берег. Катер підірвався на міні метрів за десять від стінки, до якої ми мали причалити. Мене кинуло у воду, а його на берег. Мене, тяжко пораненого, витягли з води. Його, напівживого, знайшли на сухопутті. Але ми опинилися в одному госпіталі, в одній палаті і навіть ліжка наші стояли поряд.

Коли йому ставало краще, ми розмовляли про десантну операцію, згадували деталі морського походу і висадки десантної групи. Він знав тих, кого я не знав. А я, навпаки, знав тих, кого не знав він. Але це не заважало нашим спогадам. Фронтowa розмова у нашому госпітальному становищі цілком нас задовольняла. Ми не просто лежали, начебто продовжували воювати.

До речі, дедалі Василь Кутовий ставав усе скупіший на слова, коли йшлося про війну. І одного разу навіть сердито зауважив:

— Що ти все про війну та про війну? Про мирне теж треба.

Тоді я подумав: «Що й казати, тобі, бідолашному, тяжче. Мені тільки ногу перебило, і вона вже зростається потроху, а тебе знайшли з потрошеними ребрами, і ти й зараз у такому стані, що ще не відомо, чим закінчиться лікування...»

А то якось він заговорив про свого маленького сина:

— Синок у мене є, Толька... Ти знаєш, що це таке? Уже й сили в тебе немає, а ти — за нього, а ти — за нього б'єшся...

Говорив він трохи нескладно, обривав нитку думок на половині, але всі ми в палаті розуміли, що він хотів сказати.

Морщачись від болю, він спробував трохи повернутись до мене своїм понівеченим тілом, але тяжко застогнав і

голосно заскрипів зубами. Та коли гострий біль минув, тихо запитав:

— У тебе є син?

— Ні, ще немає,— відповів я йому і побачив по його обличчю, що він мучиться якимись думками, що йому хочеться розповісти щось дуже важливе для нього, але не вистачає сили.

— Немає...— кволо промовив він.— Немає... А в мене є... Таке маленьке дитятко, тільки чотири годочки... Ручки б його чи ніжки цілувати. Таке воно було, як я йшов на війну... Ну, як тобі сказати? Як боженя... Сам я не набожний, ніколи бога ні уві сні, ні наяву не бачив. А воно — як боженя...

Він важко й чутно дихав. Я дивився на нього і думав: «А скільки ж тобі років? Можна дати двадцять, можна — й сорок. Війна так урівнює людину, що й віку їй не вгадаєш».

А він спитав:

— А верблюдика ти коли-небудь купував?

Мені здалося, що він марить. Та він і був схожий на людину, яка впала в марення. Лице зовсім зблідло, лоб зросився потом, губи посиніли. І я сказав йому лагідно:

— Спи, Василю, потім договоримо.

І він начебто заснув. Лежав із заплющеними очима і тільки чулося його нерівне дихання.

Уже повимикали біле госпітальне світло. Над дверима заспокійливо примружила сине око «чергова» лампочка, яка ніби й присипляє людину, і разом навіває смуток та думи. Думи про що?.. Тому, хто залишив мирну оселю та побував у воєнному пеклі, є про що думати...

Але поряд скрипнуло ліжко, і Василь Кутовий зашепотів:

— Я тобі чого про верблюдика?.. Купив якоесь йому, Тольці. Воно й цяцька така собі. Передні ноги окремо надуваються, задні теж окремо, а тулуб — теж. Звісно, гумовий, іграшковий. А Толька полюбив верблюдика над

усе на світі. Кажу йому: «У тебе ж он іще й тигреня є». А він мені: «Люблю верблюдика». І гойдає його, і у візку по хаті тягає, і спить з ним, і, ти знаєш, навіть цілує. От же дитя!..

І так сам до себе посміхнувся, що я звівся на лікоть і подумав: «А може, справді покликати чергову медсестру?..»

Однак він замовк, заспокоївся, і я побачив, що тепер уже по-справжньому засинає. Мене теж почало хилити на сон.

Та вранці, коли ще й не розвиднілось як слід, він знову заговорив. Заговорив квапливо, силкуючись дати лад своїм думкам:

— Я ж до війни будівельником був... хоч ти й не питаєш... Виконробом на житлі... Мав квартиру і телефон. Як хто подзвонить, а Толька до трубки: «Алло!.. Алло!..» От чудне дитя!.. І балакає з кимось... Яюсь я підійшов і підслухав, виявляється, з шофером нашим говорить. І розмова у них дуже серйозна. «У тебе верблюдик є?» — питає Толька. «Ні, немає»,— відповідає шофер. «А в мене є,— каже Толька.— У мене й автомашина є, щоб собачку катати».— «Автомашина і в мене є, бо я ж шофер,— відповідає,— а от собачки немає. Ну, нічого, буде... А ти поклич тата до телефону».

Василь хотів і далі розказувати про цю нехитру розмову, але голос у нього кволішав. Його потрошені ребра, які йому лікарі ще й повідрізали наполовину, не тримали легенів. Було дивно, де в нього ще та сила береться?..

До ранкового обходу в палату вбігла наша медична сестра, яку ми за маленький зріст і за бджолину невтомність так і називали Бджілкою.

— Дядю Васю! — так вона зверталася до Кутового.— Ой, що я вам скажу! Там, у головного лікаря, про вас якийсь генерал розпитує!

Василь тихо й коротко усміхнувся.

— Генерал?.. Що це ти вигадала, Бджілко?.. Немає у мене родичів серед генералів...

Але виявилось, що дівчина не вигадала. Справді, у супроводі госпітального начальства до палати зайшов генерал, щоб вручити Василеві Кутовому урядову нагороду — орден Червоного Прапора.

З короткої генералової розповіді ми дізналися, що Кутовий люто бився з фашистами, взяв на себе взвод, коли загинув його командир, і своїм тілом захистив від смерті командира роти десантників.

Він не міг звестися з ліжка, щоб стоячи одержати високу нагороду. Він тільки лежав і дивився, як генерал прикріплює орден до його смугастої матроської тільняшки, і губи його тремтіли, здавалося, він ось-ось зірветься на плач. Проте, досить чітко, як і належить воїнові, промовив:

— Служу Радянському Союзу!

До того я бачив ордени на кітелях, на флотських фланелевих сорочках, на гімнастєрках. Тепер же орден бойового Червоного Прапора саяв на матроській тільняшці, яка нагадує хвилі Чорного моря.

Коли генерал пішов і в нашій палаті настала тиша, ще сповнена урочистої схвильованості, Василь Кутовий сказав нам, мабуть, те найзаповітніше, що йому хотілося сказати в останні хвилини:

— Оце разом з тільняшкою Тольці передайте... Я не сам, а разом з ним оцей орден заробляв... Мій Толька в усіх боях завжди біля мене був... А коли я йшов воювати, він попросив: «Тату, привези мені ордена». Звісно, дитя... Що воно знало?..

* * *

Я вірю, що Толька десь є, і що він тепер уже все знає, і що батькову матроську тільняшку з орденем Червоного Прапора завжди бере у свої долоні з сердечним трепетом.

ВОДА

Колодязь був близько, на відстані кількох кроків від двору. Але майже кожного ранку Миколка брав відро і йшов по воду аж за два кілометри. Туди дорога була легка — відро порожнє. Воно дзвеніло денцем по сухих і жорстких травах, що ростуть на білокам'яній одеській землі.

Фашисти там, у місті і в його ж таки селищі, а тут, серед хаотично наваленого каміння, вони з'являються рідко. Бояться несподіваної партизанської кулі.

А назад Миколка повертається з повним відром. Йому було важко, часто зупинявся, відпочивав.

На околиці селища його зустрічала фашистська варта:
— Миколка, давай вода.

Пили, прицмокували:

— Карош вода. Карош Миколка.

А він стріпував висмаленим на сонці, нестриженим вихригим чубчиком і сміявся до них зеленкуватими, як море, очима та веселими білими зубами:

— Пийте, пийте... У нас в селищі такої немає.

Залишали і йому з піввідра. Приносив додому. І мати перш за все питала:

— Записку опустив у колодязь?

— Опустив, мамо.

Важко було партизанам у катакомбах. Тягнуться і розгалужуються вони під землею більше, ніж на сто кілометрів. Одні лабіринти висотою у зріст людини, інші зовсім низенькі, і тоді доводиться йти пригнувшись, щоб не вдатись головою об зубцювату стелю.

Партизани розширили деякі підземні ходи, зробили приміщення для штабу, госпіталю, червоного кутка, кімнати відпочинку. Не вистачало їжі та води.

Не вистачало води?! Але ж Миколка ходив до партизанів з відром по воду. Так, була вона в одному підземному

колодязі. Нею втамовували спрагу поранені. Та Миколці наливали повне відро. Для маскування. Щоб приспати ворожу пильність. Бо щоразу в порожньому відрі він опускав записку. Партизани дізнавалися, де розташовано ворожі частини, де скупчуються танки, що робиться в окупованому місті.

Такі відомості дорожчі за відро води.

* * *

— Зер гут вода,— казав Миколці обер-лейтенант, начальник застави.— Зер гут Міколка.

Фашист широко роззявляв рота і, смачно плямкаючи губами, пив так, що аж живіт у нього то підіймався, то опускався, як у коняки. Потім він розстібав гудзики на кітелі і оббризкував собі груди, блаженно посміхаючись.

— Карош...

— І я радий, пане обер-лейтенант, що вода вам так до вподоби. Вам гарно — і мені теж...

Вештаючись серед ворогів, він уже вивчив чимало німецьких слів, до діла й без діла вживав їх. Обер-лейтенантові й солдатам подобалося це, вони реготали, наказували повторити. Замурзаний хлопчик був для них забавою.

Часом вибухали, сходили з рейок фашистські поїзди. Ночами на ворожі застави нападали партизани. І ніхто з гітлерівців і гадки не мав, що до цього якоюсь мірою причетний обірваний вихрястий хлопчик, котрий носить їм смачну холодну воду.

Так тривало довго.

Та одного разу сталося несподіване. Миколка, як завжди, взяв порожнє відро і сміливо пішов з ним через фашистську заставу. Солдати були знайомі, гукали до нього. Гукнув і обер-лейтенант підбадьорливо:

— Давай вода, Миколка! Хоч вода.

— Гутен так,— відповів йому Миколка першими словами, які навернулись на думку.

Він ішов степом, топчучи розбитими черевиками суху колючу траву. Палило сонце. В драному черевичку ніс партизанам важливе донесення про бензосклад, який треба знищити. Тільки б швидше, швидше передати записку!

Миколка уже навчився бути обережним. Сів біля колодязя, присунув до себе відро і скинув червик. Глянув на папірець. Цілий, не потерся. І літери добре видно. Мама писала. А він тільки відносить. Але й це багато важить. Нікого з селища не пустять фашисти до цього колодязя, а його пускають. Не знають клятї вороги-окупанти, що він — зв'язковий. А може, навмисне пускають, щоб вистежити?..

Раптом за спиною серед каміння щось зашаруділо. Миколка здригнувся всім тілом, миттю повернув голову і запімів од жаху. За його спиною стояв фашист. Миколка знав його. Він був із застави обер-лейтенанта і теж часто пив Миколчину воду.

— Гутен так,— повторив своє звичне Миколка.

Але мамина записка вже лежала у порожньому відрі. Її видно. Однак він ще на щось сподівався. Сказав роблено-спокійно:

— Вода для пана обер-лейтенанта...

Узяв відро, щоб швиденько опустити його в колодязь. Але фашист коротко й різко наказав:

— Век! — і відштовхнув Миколку автоматом.

Далі вихопив із відра папірець, повертів його в руці. Очі під сірою каскою звузились.

— Кому писаль? Что писаль?

— Та це... так...— зам'явся Миколка.— Черевик муляє, ото я й поклав...

— Пошоль! Шнель!

Сонце потьмарилось над головою в Миколки. Земля захиталася під ногами.. Він ішов під дулом автомата, дивлячись перед себе затуманеним зором. Мозок його шалено працював. Що робити? Кинутися на солдата, вкусити його за руку і якось вихопити записку? Але ж такого здорованя не подужаєш. Тікати? Прострочить із автомата і — кінець. Ні, він, Миколка, щось таки придумає, поки дійдуть до застави...

* * *

Обер-лейтенант погано говорив по-нашому, але без перекладача. З робленою дружністю запитав:

— Ну, Миколка, з один відро воду п'ють, говори, що ти знаєш про партизан?

— Нічого не знаю, пане обер-лейтенант. Хіба мені дозволено знати? Я ж іще малий.

— А записку носить — не малий?

— То не я писав. То мені один дядько дав.

— Який дядько? Ти його знайть?

— Ну, от зовсім не знаю,— стенив худенькими плечима Миколка.— Зустрів на вулиці, дав папірець і пішов.

— Зачем дав?

— А хто його знає...— Миколка повагався трохи.— Каже: «Ти по воду ходиш, то ось і кинь цей папірець туди, в колодязь».

Обер-лейтенант довго і глузливо дивився на хлопчика, який стояв перед ним, переступаючи з ноги на ногу. Далі заговорив:

— Дядько... записка... вода... Миколка, не валяй дурака!

— Я не валяю, правду кажу. Можу й перехреститись.

Обер-лейтенант походив по кімнаті, рвучко зупинився перед хлопчиком.

— Ти умний, Міколка.. Ти хотіть нас вот так, вокруг палец. Но тепер я знаю, что такое твоя вода. Туда записка, назад вода. У тебе біля двору колодязь. Зачем ходив так далеко?

— У нас вода погана, гнила, пане обер-лейтенант.

— Твій отец у катакомбах, партизан! — гостро глянув на Миколку фашистський офіцер.

— Що ви, пане обер-лейтенант? — Миколка сміливо дивився ворогові в очі.— У мене батька взагалі немає, я — безбатченко.

— Что есть — безбатченко?

— Ну... зовсім не знаю батька.

— А матка, матка — де вона?

— Мабуть, вдома...

— Ми з тобою длінно говорим, Міколка... Меня слюшайть... Завтра утром ти скажеш мені дядько, котрий дав тобі записку. Скажеш, де твоя мать. Кто у партизан начальник. І я тебе відпущу.

Він покликав вартового, кивнув головою на Миколку:

— В баню!

Миколка здригнувся. Він знав, що таке «баня». До війни це справді була дуже гарна лазня, в якій і Миколка з батьком бував. Тепер же це приміщення з товстими стінами окупанти перетворили на катівню. Звідти часто долинали крики й стогони людей.

* * *

Всю ніч Микола не міг заснути. Сидів на цементній підлозі і думав... Справді, вгадав клятий фашист: тато у партизанах, у катакомбах. Але ж хіба можна зізнатися в цьому? І хіба можна сказати, що записку написала мама? А про партизанів він справді нічого не знає. Тільки й того, що після його записок вони вже пустили під укіс два ворожих ешелони, влаштували кілька диверсій у місті. Але ж і про це, звісно, Миколка не скаже. Та щось же їм треба казати, щоб відпустили...

Сидить Миколка, вигадує... Тільки б от водички напитись. Дуже жарко в цій лазні. Віконце, завбільшки з долоню, не пропускає повітря. Хочеться пити. Аж губи пошерхли.

Миколка стукає у двері. Їх відчиняє довготелесий фашист, той, що схопив його біля колодязя. Дивиться на Миколку з висоти свого зросту.

— Что хотель, Міколка?

— Водички... Пити хочу...

Фашист засміявся:

— Найн вода...— розвів руки.— Найн...

Грюкнув дверима, залишивши Миколку в темряві і жароті.

Хлопчик уже не сів на підлогу, а притулився спиною до стіни. Він іще не знав, що затіяли вороги. Схвильовано ждав ранку. Звісно ж, його вранці покличе до себе оберлейтенант і, може, дасть напитися. А поки що Миколка потерпить. А тим часом вигадує щось таке, щоб було схоже на правду...

* * *

— Як спав, Міколка? — весело запитав оберлейтенант, зустрівши на ранок хлопчика у своєму кабінеті.

— Добре, — усміхнувся пересохлими, пошерхлими губами Миколка. — Тільки жарко дуже.

— Гут жарко. Не холодно... Ти згадав дядько, котрий дав тобі записку?

— Згадав, — легко погодився Миколка, зиркаючи на графин з прозорою водою, що стояв на столі.

— Молодець. Говори ж, говори.

— Він такий... ну, вашого зросту, у сірій кепці, у сірому піджаці й з вусами...

— І вуса теж сірі? — недобре засвітив очима оберлейтенант.

— Ні, вуса сиві. Видать, старий уже чоловік... Ага, ще згадав. І одного верхнього зуба у нього немає; ~~як~~ фантазував Миколка.

— Ясно...— на хвилинку стулив тонкі губи офіцер.—
А мама твоя де?

— Та звідки ж я знаю?.. Хіба її немає вдома?.. Може, мене шукає. Не ночував же... Ми ж ось недалеко живемо, давайте я збігаю, дізнаюсь.

— Не хитри, Міколка... А що ти ще згадав за цю ніч?

— Більше нічого й згадувати... Мені б — водички. Зовсім розімлів у бані.

Очі в обер-лейтенанта блиснули хижо, люто:

— Водички?.. Твоя водичка там, у партизанському колодязі. Але...— він помахав піднятим пальцем перед своїм носом,— ти й на язик не будеш її іметь, поки не згадаєш усього. Де твоя матка? Прізвище дядько? Хто керує партизанами? Де у них запасний вихід? Ти зрозумів мене, Міколка? Тоді буде вода... Ти мало згадав за ніч... В баню! — наказав він конвоїрові. Та раптом підняв руку.— Дай йому вода. На один губа. На один язик. На кончік язик. Щоб запам'ятав, яка вона на смак...

Йому капнули на деще склянки. Справді, вистачило тільки на губи та на кінчик язика. А падало, пекло всередині.

Його повернули в лазню.

* * *

Гаряча підлога. Слизькі стіни. Темно. Душно. Як же хочеться пити!..

Авжеж, Миколка запам'ятав смак води на губах і на язиці. Злизав з вінця склянки до останньої краплини... А зараз сидить і важко дихає. Губи стали шорсткі й гарячі. Хлопчик спирається на руки, зводиться, йде на тремтячих ногах до дверей, стукає... Диво: двері одразу ж загарчали залізним засувом, відчинилися. На порозі знову той довготелесий, що вів його від колодязя. Він сміється, шкіриться:

— Кушайть, Міколка.

І дає йому сухого, зморщеного оселедця.

— Води...— ледве вимовляє хлопчик.

— Найн вода,— солдат кидає на підлогу, під ноги Миколці іржавого оселедця і зачиняє двері.

Знову западає тиша.

«Якщо обер питає про маму, то значить, що фашисти не знайшли її,— думає Миколка.— От і добре. Мабуть, її сказали люди, як мене вели під конвоем, і вона втекла. І правильно зробила. Бо і її вже давно схопили б фашисти. Мені поки що тільки води не дають, а її, може, вже й закатували б... Не бійся, мамо, я нічого фашистам не скажу. Ти ж, мабуть, побігла до партизанів, до тата... То передай їм, що я мовчатиму, доки й умру. Що б зі мною не робили...»

Миколка вже й визначити не зміг би, скільки часу він сидить у лазні. Бо то поринає у раптовий сон, ніби у якесь мариво, то прокидається від того, що пече всередині, грудям не вистачає повітря, а язик став мов терпуг, не повертається в роті.

Ніхто його нікуди не кличе. На підлозі так і лежить сухий, іржавий оселедець. Кілька разів Миколка глянув на нього, але взяти до рук побоявся. Ясно ж бо: йому дали оселедця, щоб потроїти, подесятерити спрагу.

Води! Хоч краплиночку води!..

Доповз до дверей. Знову постукав. Але цього разу ніхто їх не відчинив. Зрозумів, що катувати його не будуть — замучать спрагою.

Почалося марення.

Микола бачить воду. Велике синювате озеро перед очима. Він іде до нього, простягає руки, а воно все відсувається й відсувається. Миколка став. І озеро зупинилось. «А все-таки я дожену тебе!» — кричить Миколка. Він відштовхується ногами від землі й летить у повітрі, стрімко, як птах. Ось він уже над озером. Лишилось тільки опуститися, напиться і скупатись... Але озеро починає клекотіти, кипіти, бурунитись, наче його підігривають знизу на велетенському вогні. Здіймаються тугі клубки гарячої пари. Миколці

від тої пари важко дихати. Він змахує руками і злітає вище. А коли пара розсіялась, розтанула, то зникло й озеро.

Отямився від марення і застогнав. Довкола — стіни. Тільки вгорі сіріє віконечко. «Значить, зараз день», — подумав Миколка.

Знову ліг. І знову побачив воду. Тепер уже — в колодязі, куди опускав записки партизанам. Вода тут прозора, аж дно видно. А в ній плавають зорі, що світяться і мерехтять та зблискують навіть у сонячний день. І дістати ту воду неважко. Треба тільки нахилитися і зачерпнути відром. Та нахилитися Миколці не хочеться. Краще отак лежати і не ворушитись...

Грюкає залізний засув. На порозі стоїть обер-лейтенант. Миколці видно, як він лакованим чоботом наступає на оселедця.

— Ти не кушаль, Миколка?..

Миколка мовчить, не зводить очей з ката.

— Ти не згадав, де твоя матка, як фамілій дядько, хто командир партизан?

— Не згадав... не згадав... — шелоче покусаними губами хлопчик.

— Вода хочеш, Миколка? Я скажу і тобі приносять вода.

— Не хочу... мені добре...

— Хо-очеш, Миколка. Зна-аю, что хочеш. Але ти упрямий мальшик. Ти — маленький партизан. Нічого, я подожду, поки ти заговориш. Я накажу, щоб підігріли баня...

Обер-лейтенант регоче. Він так голосно регоче, що здригаються стіни. Ні, вони не тільки здригаються, а тріщать, падають... Серед цього неймовірного гуркоту чути стрілянину, вибухи... І все одразу шезло, полетіло у безвість.

Опритомнів у катакомбах. Він іще не знає цього, але чує знайомі голоси, і серед інших — голоси мами і тата. Йому давали воду з того ж партизанського колодязя, в якому він бачив зорі.

Миколка звівся на лікоть, озирнувся, і раптом очі його округлилися: під зубцюватою стіною згорбившись сидів обер-лейтенант.

— Він... — ледве чутно сказав Миколка.

— Знаємо, що він, — обізвався батько. — Йому хотілося в катакомби, ось ми його сюди й притягли. А ти лежи, набирайся сил.

Мама сиділа поряд і пальцями розчісувала вихрястий, давно не стрижений Миколчин чубчик.

САД

Природа не храм, а майстерня,
і людина в ній — робітник.

І. С. Тургенєв

Смуток вливається в груди, як холодний слизький туман.

Смуток заліг у хаті, виглядає з усіх закутків, шелестить порваним поруділим папірцем, яким заліплено маленьке, на чотири шибки, вікно. Ользі здається, що він придавив її до цього старого ослінчика, і вона сидить, не може знайти в собі сили, щоб звестися і ступити кілька кроків по давно неметеній, глиняній долівці.

Правду кажуть люди: як одна біда іде, то й другу за собою веде. Тільки одержала звістку про загибель на війні чоловіка, як помер синок Гриша. Чому так тяжко доля покарала її?.. Яка людина здатна витримати таке горе?..

Це сталося, коли вона була на останньому курсі садівничо-агрономічного інституту. Близькі люди думали, що не

витримає молода жінка. Але вона витримала, пережила. Тільки це тяжке горе геть посріблило її густе розкішне волосся. Хто не гляне, дивується: молода, вродлива жінка, а голова вся біла, як сніг.

Як закінчила інститут, її запитали: «Куди хочете їхати? Самі вибирайте». Всі розуміли, що в такому горі треба зробити все можливе для неї, щоб хоч чим-небудь скрасити її життя. Може, в неї є десь рідня, може, добрі знайомі, які зігріють її теплим словом розради, коли холодна скорбота краятиме серце. Але вона байдуже сказала: «Посилайте куди завгодно, мені все одно...» І її послали головним агрономом садівницького радгоспу.

Їхала сюди поїздом, вантажною машиною, кіньми. Дорожні тривоги затамували трохи душевний біль. А як увійшла в хатину, де їй належало жити, та як лишилася сама, то знову серце наче обценьками схопило. Занила, запекла жива ще рана...

Недовго сиділа в хаті. Злякалася своєї самотності. Встала і, навіть не поївши, пішла оглядати господарство. Та оглядини не принесли їй радості. Величезний радгоспівський сад своїм виглядом міг би викликати смуток і в найбільшого оптиміста. Не так давно тут проходила ворожа лінія оборони. Лісів поблизу немає. І фашисти рубали для окопів та бліндажів фруктові дерева. Тільки чорне цурпалля стирчить, немовби дерева підняли догори руки з розчепіреними пальцями і благають, щоб люди не дали їм померти.

Ще більше засмучена повернулася Ольга в свою хатину. І ось тепер сидить, пригнічена власним горем і сумною картиною саду, не знає, що їй робити. З чого починати. І взагалі, як жити далі? Може, задаремно погодилась їхати, куди пошлють? Адже у неї в Херсонській області, справді, є родичі, то, може, таки треба було б туди поїхати, щоб хоч серед своїх бути?..

Хтось постукав у двері, і Ольга ніби прокинулась, здригнувшись від несподіванки.

Поріг переступила жінка, закутана у велику сіру хустку. У неї і очі, і брови сірі, вицвілі. Але погляд швидкий, хода і рухи енергійні. Жінка привіталась, поклала на нічим не накритий стіл згорток якихось паперів, перев'язаних шпагатиною.

— Оце, прошу, візьміть... Всю війну від тих гаспидів-фашистів ховала.

— Що це? — звела очі Ольга.

— Це план розвитку нашого радгоспу...— І, перехопивши вкрай здивований погляд Ольги, швидко пояснила:— Мій чоловік до війни тут головним агрономом був, то ці папери в нього зберігались. А потім як пішов на війну, то й не повернувся. Я втекла з радгоспу і ці папери захопила з собою. Подивіться, будь ласка, може, вони зараз пригодяться. Важко ж починати все заново, ой, як важко... У нас же й директор новий, тільки оце перед вами приїхав.

Якась тепла хвиля хлюпнула Ользі в змучені груди. Вона взяла жінку за руку.

— Спасибі вам...

Жінка якось ніяково запитала по хвилині:

— Збори будуть, чи як?.. Люди ждуть. Бо вже й весна у двері стукає.

Ольга відчинила квартиру, яка жалібно заскрипіла на старих іржавих петлях.

— Так... весна...— Вона зупинилася перед жінкою і кивнула головою:— Авжеж, збори. Людей зберемо, поговоримо.

* * *

В кінці великого радгоспівського дворища до війни був клуб. Втікаючи від Радянської Армії, фашисти висадили його в повітря, і тепер серед хаотично нагромадженого каміння ледве вимальовується лише чотирикутник фундаменту. Але робітники радгоспу за давньою звичкою зібралися саме тут, а не десь в іншому місці. Вони розташувалися на камінні, на залишках стін, просто на землі.

Попереду всіх сидить хлопчик років десяти, в довгих штанцях з дірками на колінах, в порваних черевиках, з яких виглядають брудні пальці. З-під недбало накинутого на плечі піджака, такого самого порваного, як і штани, видніється флотська тільняшка. Він — простоволосий, на голові — стіжок давно не чесаного волосся.

— А ти чий такий? — питає Ольга, з цікавістю розглядаючи цю колоритну фігурку.

— Я тут гість,— з гідністю відповідає хлопчик, блискаючи білими, маленькими, як у мишеняти, зубами.— А звуть мене Мишко.

Очі Ольги мимоволі мружаться в посмішці.

— В кого ж ти тут гостюєш?

— А так... у всіх. Я ненадовго. Поживу ще день-два, підгодуюсь трохи — і гайну далі... до моря.

— А чого б то до моря? Там у тебе хтось із рідні є?

— Ні, в мене нікого немає. Хочу в моряки поступити.

Ольга замислюється. Її погляд блукає десь за понівеченим садом, вираз обличчя у неї такий, ніби вона щось там бачить.

— В моряки...— задумливо говорить вона.— А може, ти в нас залишишся?

— Ні, я — на море.

Присутні з цікавістю слухають цю розмову. Але чекають цікавішого: що їм скаже новий головний агроном про долю зруйнованого господарства? Що порадить робити з садом і, зокрема, з абрикосами, яких у радгоспі аж дев'яносто гектарів?

Ольга сходить на камінь, мов на трибуну. Так їй видно всіх присутніх. Її невисока постать освітлена ще холодним сонцем. Зовсім біле волосся викликає приглушений, здивований шепіт. Ольга це чує, бачить і думає: «Нічого, звикнуть...»

— То що ж будемо робити з садом, товариші? — питає вона.

Прямо поставлене питання звичайним, якимсь домашнім

тоном викликає в юрбі гомін. Люди хотіли послухати її, а, виходить, самим треба щось казати.

З гурту зводиться на ноги висока постать худого чоловіка у сірій шинелі без погон. Це — агроном першої ділянки, Федір Черевичний. Він стоїть струнко, немов рапортує начальству:

— Ми хочемо знати, як вас звуть, пробачте...

— Ольга. Просто Ольгою звіть.

— Незручно якось,— мнеться Федір Черевичний, зиркаючи то на її густе біле волосся, то на зовсім молоде, майже дівоче обличчя.

— Ну, тоді Матвіївна по батькові, коли хочете,— ледь посміхається Ольга. Йї теж незручно, не звикла ще, щоб літні люди називали її на ім'я й по батькові.

— Так ото ж, Ольго Матвіївно,— веде далі Федір Черевичний.— Я тут теж недавно, але вже встиг роздивитися. Серце крається від жалю. Покалічили клятї вороги наш бідолашний сад. Ви питаєте, що робити? Мабуть, треба насаджувати новий сад.

— Але ж ви самі кажете, що дерева покалічені,— зауважує Ольга.— Не вбиті, а покалічені.

— Авжеж,— погоджується Федір Черевичний, ще не второпавши, до чого її слова.

— То навіщо ж їх викорчовувати? Може, ми їх вилікуємо, і вони знову родитимуть, як раніше?

Федір Черевичний розгублено зиркає довкола. Йому відповідають такими ж розгубленими поглядами. Навіть Мишко-моряк і той запитально націлив на Ольгу двоє чорних оченят-тернин.

— Я не розумію, про що ви говорите, Ольго Матвіївно,— нарешті видушує з себе Федір Черевичний.— Погляньте, тільки чорне цурпалля стирчить.

— А ми в те цурпалля повинні життя вдихнути...— Ольга хвилюється. Пригадує, як вони, студенти, під керівництвом професора робили цікаві досліди над деревами, що вже відживали свій вік. Обрізали їх, лишаючи тільки основні

відгалуження, добре підживлювали землю, і дерева оживали. Але то були досліди над окремими деревами, а тут — великий сад!.. Ольга боїться власного сміливого рішення. Одначе, що сказано, те сказано, і вона не відступає від своєї думки. Навпаки, говорить дедалі голосніше, ніби переконує не лише цих людей, а й себе.

— Викорчувати і посадити новий сад, звісно, можна, ніхто нам за це докору не кине. Тільки коли ж ми з нього плоди одержимо?.. Не скоро!.. А давайте зробимо по-іншому. Повернемо молодість нашому садуві. Доб'ємося, щоб він уже наступного року дав урожай. Кожному деревцю, як живій людині, операцію зробимо.

— Правильно, Ольго Матвіївно! — озвалася дружина колишнього головного агронома Олена Костянтинівна.— Якби мій чоловік був живий, то й він би!..— вона не доказала, схилилася, сидючи на камені, і стала якась маленька-маленька, як сіра пташка.

* * *

Після зборів Мишко-моряк злився з людьми, і Ольга загубила його з очей. Але, повертаючись увечері додому, знов зустрілася з ним. Він тримає руки в кишенях довгих штанів, підв'язаних мотузочками на щиколотках, і чимчикує кудись широкими кроками з незалежним виглядом. Піджак знову ж таки тільки накинута на плечі. Може, тому, що дуже довгі рукава і Мишко не хоче бути смішним. А може, щоб видніше було смугасту тільняшку.

— Це ж ти куди, Мишко? — зупинила його Ольга.

— Так!..— кинув він слово, яке ні про що не говорило.

— Ночувати де будеш?

Мишко мовчить. Мабуть, йому легше буде потім знайти ночівлю, ніж зараз відповісти на це запитання.

— Якщо ти у нашому радгоспі гість, то ходімо в мене переночуєш.

— Брудний я,— просто каже Мишко, оглядаючи себе.

— Ну, це не біда,— заспокоює його Ольга.— Помієшся і переспиш по-людському.

В хаті Ольга гріє на плиті воду. А Мишко-моряк розглядає книжки, ледь доторкуючись до них аж чорними пальцями. Раптом він говорить:

— А все-таки у вас не вийде з садом.

Ольга навіть зупиняється на півділі, здивована таким рішучим осудом її дій. Але перед нею не доросла людина, з якою можна затіяти наукову суперечку, а хлопчик. І вона сміється:

— А ти поживи в нас, то й переконаєшся, вийде чи ні. Ото бачиш, які товсті книжки лежать у блакитній палітурці? Їх написав великий учений, Мічурин. Він — теж за мене.

— І тьотя Олена, і дядя Федя за вас, кажуть, що вийде, а я думаю, що — ні.

— Це ж який дядя Федя?

— А отой, що в шинелі виступав. Черевичний... Як ви пішли, а вони все за вас, та за вас...

— Ну, гаразд, Мишко,— перебиває його Ольга.— Купайся і — в ліжку. Миттю.

Після купання Мишко, ще гарячий, з рожевими щічками і вогким чубом, іде до ліжка, яке йому ледве збрала чим заслати Ольга. Він ніби трохи соромився, але його долає приємна втома, яка ніжить кожен м'яз тіла, приємно туманить голову.

— Давай я тебе розчешу,— говорить Ольга і виймає з свого волосся зігнутий коричневий гребінець.

Вона довго розчісує хлоп'ячу голову. Навіть забувається в цій роботі. На якусь мить їй здається, що вона розчісує голову власного сина. Від того, що вона торкається хлоп'ячого вогкого і теплового волосся, його щік і шиї, по всьому її тілу пробігає якась млість... А Мишко, вкритий чистим простирадлом, приласканий доброю рукою, кліпає сонними очима і не знати чому посміхається.

Незабаром колгоспники навколишніх артелей побачили дивовижну картину: радгоспівці ходять з ножівками та з садовими ножицями і обпилкують та обрізують дерева. Не просто підчищають, як це роблять садівники ранньою весною, а лишають тільки стовбури та основні відгалуження від них. Кожне дерево після цього стає на вигляд таким, неначе його громовиця спалила.

Дехто і з радгоспівців, глянувши на те, що зроблено їхніми руками, висловлює сумнів:

— Ой, мабуть, марна це робота!..

Але тут немов із землі виростає Олена Костянтинівна, швидка, рухлива й невтомна.

— Ну, сиди й жди, поки тобі стиглих фруктів у рот накидають.

Вона таки грубувата, оця жінка. Але їй прощається. Бо хто, як не вона, і днює, й ночує в саду! Хто, як не вона, підбадьорить теплим словом, коли важко! Хто, як не вона, затагне пісню вже немолодим, але ще сильним і проникливим голосом! Але ж якщо вже й полає кого, то знаходить такі слова, що заперечити їй важко.

Сашко-моряк живе в радгоспі незалежно. Часом він зникає на кілька днів. Потім знову несподівано з'являється. Ольга скучає за ним, коли довго не бачить. Зустрівшись, жартома запитує:

— Ну, чого ж ти не їдеш на море? Там тебе заждалися. З усіх кораблів виглядають: чого ж це Сашка немає?..

— Та вже подивлюся, що у вас вийде,— поблажливо відповідає хлопець.

— Він подивиться! — глузує з нього Ольга.— Який цинитель знайшовся! На ось краще гроші та піди в перукарню підстрижись. А то он яку кучму на голові носиш...

Мишко гроші бере, підстригатись іде, але до Ольги Матвіївни не повертається, щоб показатись, яким став. Він уже вертиться навколо дяді Феді і просить, щоб той поставив його до якоїсь роботи.

— Це тебе, мабуть, Ольга Матвіївна послала, щоб ти не тинявся без діла? — допитується Федір Черевичний.

Мишко ображено закопилює губу.

— Ніхто мене не посилав. Сам прийшов.

— А гроші де взяв у перукарню? — питає Черевичний, звернувши увагу на акуратно підстрижену дитячу голівку.

— Ольга Матвіївна дала.

— Гм... — розуміюче мугиче Черевичний і дає Мишкові в руки лопату. — На ось та гній розкидай. Будемо ним садок підживлювати. Тільки гарненько роби, щоб не довелося після тебе переробляти.

Тим часом надійшла справжня весна. Небо стало ясным і високим. Над зеленими килимами посівів з'явилися жайворонки, їх не видно, і здається, що то дзвенить золоте сонця. В далекому мареві степу пливе димок тракторів. Масна земля розбухла, налилася живими соками і дихає розкритими незоро широкими грудьми.

Дивне сталося з садом. Те саме чорне й голе цурпалля, яке лякало людей своїм виглядом, пустило густу зелену парость. Федір Черевичний і Олена Костянтинівна не вилазять із саду. Черевичний, здається, закоханий в кожен листочок, у кожную галузку. Рано з'являється в саду Ольга, але кожного разу вона вже застає там Черевичного, і він захоплено гукає:

— Ольго Матвіївно! А йдїть-но сюди! Гляньте — і тут зазеленїло!

І обоє вони, забувши про все на світі, вщерть виповнені радістю, довго розглядають свіжу багатосбіцяючу зелень.

А пізніми вечорами Ольга сидить над планом розвитку радгоспу, який зберегла Олена Костянтинівна, вивчає його, вдумується, що вже віджило, а що можна використати. В план, звичайно, доведеться вносити істотні зміни. Час на місці не стоїть.

Мишко, схилившись до світла, читає. Але читає не уважно. Час від часу кидає короткий погляд на Ольгу Матвіївну

ї думає про те, що тепер він, мабуть, уже не скоро поступить у моряки.

Ольга Матвіївна посадила його за книжки, щодня задає уроки, а ввечері питає, що він вивчив. Можна було б і не сидіти над книжками, а ноги на плечі і гайда. Але Мишко вже не уявляє собі, як це він може покинути Ольгу Матвіївну.

— Ну, що, хлопчику, відбудуємо в цьому році клуб? — звертається Ольга до Мишка, відірвавшись од своїх паперів.— Обсадимо його тополями, дубами, липами.

Хлопець посміхається до неї довірливо й рідно.

— А обсадимо, гарно буде...— додає вона.

* * *

Минув рік.

У радгоспі зацвіли абрикоси. Буйне, зелено-біле шумовиння. Його цілують золоті бджілки. До нього приторкуються натружені теплі руки радгоспівців. Вони викохують кожну квіточку.

А потім повисли плоди.

І ось одного дня в кімнату до Ольги ввійшла юрба людей. Збуджені обличчя. Веселий гомін. Радісний сміх. Тут Олена Костянтинівна і Федір Черевичний. У його простягнутих руках — зо два десятка стиглих абрикосів.

— Ось вони, Ольго Матвіївно... перші... Куштуйте, будь ласка.

Ольга відчуває, як її очі наливаються слізьми зворушення. Вона обводить поглядом усіх присутніх, кімнату, повну сонячного світла і людського тепла, і пригадує перші години, проведені тут... Та кімната й не та. І люди — ті й не ті. І сама себе вона не впізнає.

Простягає абрикоси Мишкові.

— Бери, їж... і не забудь цього дня.

А потім до всіх:

— Пригощайтесь, друзі...

З жартами та примовками розійшлися родгоспівці. В кімнаті знову тільки Ольга та Мишко. Вона повертається до роботи на столі, але швидко залишає її. Підходить до Мишка, обнімає його за плечі й міцно пригортає до себе. Сьогодні працювати вона вже не зможе...

ХІРУРГ

Павлу Бейліну

Жінку привезли до лікарні вночі.

Коли санітари переклали її з машини на носилки і довгим коридором понесли до дверей передопераційної, здавалось, що вона була вже мертва. Обличчя сіре й нерухоме, очі заплющені, запалі губи туго стулені.

Немолодий уже хірург у халаті та в шапочці, з-під якої на скронях виднілись рівненько підстрижені пасемця синини, трохи потримав жінку за руку, рахуючи пульс, послухав серце і наказав:

— Швидко — на операційний стіл!

Мерщій розпитав у людей, які привезли жінку, як трапилося нещастя. В коридорі несподівано зустрівся поглядом з хлопчиком років дванадцяти, якого запримітив ще одразу. Той не плакав, тільки дивився на хірурга зосередженими, напруженими і гострими очима.

Семен Павлович перед цим уже зробив одну складну операцію і почувався втомленим. Однак наказав собі забути про втому. Перед ним лежала тяжко поранена в аварії жінка. В її кволу тілі життя боролось із смертю. Проти смерті, як проти свого найлютішого ворога, ось зараз почне воювати він, досвідчений лікар, руки якого вже зробили сотні вдалих операцій.

Асистент і операційні сестри, звично роблячи те, що їм належало, з тривогою позирали на Семена Павловича. Друга операція підряд і — така складна! Як він витримує?..

Тим часом його худорляві в гумових прозорих рукавичках пальці щось робили в рані так швидко, що важко було за ним простежити, може, важче, ніж за пальцями піаніста. Часом рух їхній завмирав, припинявся на кілька секунд, і тоді могло здатися, що пальці думають або мовчазно радяться між собою, що робити далі.

Напружена й холоднувата тиша панувала в операційній, її порушували тільки однотонні, короткі й чіткі слова хірурга:

— Скальпель...

— Кохер...

— Пінцет...

Надходив ранок. Великі чорні вікна набирали синюватого кольору. За ними ворушилися гілки дерев, і лише вони свідчили про те, що операційна кімната з її фантастичним освітленням не витає десь у безмежжі, що поза нею є ще й інший світ, у який і він, хірург Семен Павлович, і його асистент, ще молодий хлопчина, і всі помічники поринуть після операції, як у життєдайну воду, щоб набратися нових сил, таких потрібних у їхній важкій роботі. Вони вийдуть уже на вулицю, схожі на тисячі інших людей, непричетних до медицини, розправлять спини і з насолодою вдихнуть свіже ранкове повітря...

Односельці, які привезли покалічену і до світанку просиділи в приймальні, забачивши хірурга, схопилися йому назустріч.

— Що там?.. Як, товаришу хірург?..

Семен Павлович звів обважнілі повіки.

— Ідьте додому.

— Виживе?.. Скажіть тільки одне слово: виживе?..

— Зробимо все можливе. Ідьте.

Голос у лікаря був рівний, в ньому не вчувалося ніяких емоційних забарвлень. Хірурги надивились усіляких ран і хвороб, наслухались тяжких стогонів і криків, тому в них виробилася звичка зовні не реагувати на почуття родичів та близьких. Інакше вони не змогли б робити свою неймовірно

складну, тоншу за ювелірну й винятково відповідальну роботу — розрізати, краяти, шивати і зціляти напівживе чи напівмертве людське тіло.

Раптом Семен Павлович здригнувся, наче від удару електричного струму. Він знову зустрівся очима з хлопчиком. Хоч той і мовчав, але Семенові Павловичу здалося, що все-таки щось каже. Очі його дивовижно змінювали свій вираз — ніби то запитували, то наказували, то гостро принижували його наскрізь. А маленьке худорляве личко, засмагле на степових вітрах, з ледь помітним ластовиннячком на носі було нерухоме.

Семен Павлович не витримав того мінливого погляду, не міг далі продовжувати мовчазну розмову і, щоб зосередити свою увагу на чомусь іншому та не виявити власного душевного стану, сердито й грубувато спитав дорослих:

— Хлопчика навіщо взяли з собою?

— Це Грицько, її синок. Однесенький,— ступив ближче до лікаря ставний чоловік з густим, дужим, але притише-ним голосом, ніби виповідав якусь таємницю.

— І його заберіть. Тут є кому доглядати за хворою.

— По телефону можна дзвонити? — запитав той самий чоловік, мабуть, старший серед інших.

— Дзвоніть, звичайно,— сказав Семен Павлович і повернувся, щоб іти в свій невеличкий кабінетик. Але зрозумів, що повісив надто сухо, як не належало б лікареві, й зупинився, заспокійливо додав: — Не хвилюйтесь, усе буде гаразд.

— Спасибі, Семене Павловичу,— загомоніли голоси. Поки він оперував, приїжджі дізнались, як його звать.— Велике спасибі... Дуже просимо... На вас тільки й надія... І як воно сталось?.. Ну, треба ж таку напасть... Хоч би ж видужала... Ви вже постарайтесь, Семене Павловичу...

Він сотні разів чув такі безадресні нарікання на долю, однаковісінькі в усіх устах просьби, які фактично не впливали на його ставлення до оперованого. Він подумав про те, що такі розмови тільки роз'яtringють і без того наліті

гострим неспокоєм, натривожені серця, у тому числі і його серце, й попрощався.

Семен Павлович узяв стільця, підсів до навстіж відчиненого вікна і припалив сигарету. Вже зовсім розвиднілось. Деревя скинули з себе залишки нічного сну, заворушилися і жваво затріпотіли зеленими крильцями листя, ніби радіючи з того, що ось скоро їх обігріє тепло незахмареного ранкового весняного сонця.

Механічно притуляючи сигарету до губів, Семен Павлович не затягувався димом і пильно дивився перед собою. Зір його, спершу ясний і чіткий, поволі наче заволокало легким зеленкуватим серпанком, і вже не окремі листочки й навіть не цілі дерева були перед його очима, а гоїдалося суцільне зелене марево.

Непомітно в уяві вплив образ хлопчика. Авжеж, Грицька. Бачив його невеличке худорляве обличчя, рудуватий чубчик аж до брів, а головне — очі, які мовчки дивилися на все те, що відбувалось навколо нього, і про щось безмовно говорили...

Чому він не плакав? Адже операцію робили його матері. Чи, може, був упевнений, що вона потрапила в надійні руки і тепер їй уже ніщо не загрожує?

Ніщо не загрожує... ніщо не загрожує... А чи можна бути в цьому впевненим до кінця?..

Тепер уже не про хлопчика думав Семен Павлович, а про жінку й саму операцію. Рана справді важка, глибока, рвана. Операцію робили під загальним наркозом. Організм у жінки здоровий від природи і, певно, загартований фізичною працею, тому наркотичний сон переніс добре.

«Так, операція пройшла вдало,— заспокоював себе Семен Павлович,— але що ж мене бентежить? Що не дає спокійно сидіти ось тут, перед розчиненим вікном, крізь яке ллється духмяний запах травневого ранку, насиченого ароматом дерев, трав і квітів?..»

Та знову ж — очі. Очі того хлопчика Грицька, з яким уперше зустрівся в житті!..

«А чому ти сам не заговорив з ним? — звернувся до себе думкою Семен Павлович.— Мабуть, тому, що втомився за ніч. Звісно ж, саме тому. Але це не виправдання. Як би не втомився, треба було щось сказати хлопчикові, розраяти, втішити. Адже з його матір'ю сталося нещастя. У нього велике горе. А ти на те і лікар, щоб бути чуйним,— докоряв собі Семен Павлович.— Адже твоя увага до людей не починається й не кінчається в межах оцієї лікарні. У тебе не просто служба, тривалість якої вимірюється годинами «від» і «до», а постійний обов'язок перед людьми. Добровільний обов'язок, який ти взяв на себе з першою думкою про те, що станеш лікарем...

Власне, як він став лікарем?

Закінчувалась Велика Вітчизняна війна. Семенів тато воював щасливо.

Додому надсилав листи-трикутнички то з поля бою, то з госпіталів, але наближався до Берліна.

Та одного разу поштар-інвалід, який теж воював і залишив одну руку по саме плече на переправі через Дніпр, приніс до хати не звичайного трикутничка, а офіційного конверта з повідомленням, що тато загинув смертю хоробрих.

Лишилася в Семена тільки мама. Працювала на буряках, а їх вирощувати нелегко, на той воєнний час — ніяких тобі механізмів, тільки руки та сапка. Отож і Семен узявся до роботи, допомагав матері, як і інші діти його віку в колгоспі.

Так би і йшлося. Жили власним горем — смертю батька, і жили колективною радістю — наші війська вже добили клятого фашиста в його берлозі, там, де він підняв свою гадячу голову.

Та оселилося в хаті нове горе. Тяжко занедужала мати. В селі був тільки один старенький фельдшер Денис Іванович, якого й на фронт не взяли. Ото він і лікував хворих, як міг. Лікував і Семенову матір. Хлопчик перестав ходити на буряки, був біля мами, а вона, як осіння билин-

ка, сохла на його очах. Фельдшер приходив часом, і кожного разу Семен благав його:

— Дядю Денисе, врятуйте мою маму, вилікуйте.

Денис Іванович обнімав хлопчика за гострі худенькі плічка, горнув до своїх старечих грудей, говорив тихим, проникливим голосом:

— Ти ж бачиш, усе роблю, що можу,— і скорбно хитав полисілою головою.— Жаль, що я тільки фельдшер, мало знаю. Та й ліків тепер немає тих, що треба. Такий час важкий.

— Ні-ні, ви знаєте, що треба робити, щоб мама видужала,— наполягав хлопчик.— Ви повинні знати.

Але одної ночі, коли вкрай знесилений Семен задрімав, мама тихо померла. Ховали її всім селом під час рясного дощу, ніби й небо оплакувало гарну, роботящу, з добрим серцем жінку.

А Семена, в якого не лишилося з рідні й живої душі, взяв до себе той же фельдшер Денис Іванович, теж самотній. Спершу взаємини у них були не дуже гарні, якісь натягнуті. Денис Іванович ніби й справді почував себе винним у смерті Семенової матері, тому говорив з хлопцем аж начебто запобігливо та надміру догоджав у всьому. Семен бачив це, і йому було жаль старого, бо хіба ж таки він не робив усе, що міг, щоб мама видужала...

Якось Семен не стримався й сказав:

— Дядю Денисе, не треба так... Я вже не дитина і все розумію... Краще як ідете до хворого, то й мене беріть із собою, за санітара буду.

— Навіщо це тобі? — здивувався старий.— З хворими тяжко.

— Хай тяжко, все одно беріть... Я лікарем стану, як виросту. Я не хочу, щоб люди передчасно помирали, як моя мама.

— Гарзд,— погодився Денис Іванович, навіть радіючи з того, що все так обернулось і що Семен хоче стати лікарем.

Тепер на всі виклики вони ходили вдвох. Семен чув болісні стогони хворих, бачив їхні тяжкі корчі. Одні видужували, інші помирали. Все це тільки гартувало Семенову волю. А переконання, що йому таки треба стати лікарем, утверджувалось і міцніло в його серці.

У Дениса Івановича були медичні книжки. Хлопчик накинувся на них, як спраглий на воду, перечитував, вивчав одну за одною, мов шкільні підручники. Уже старенький фельдшер ляже спати, а він сидить у куточку, затуливши лампу газетою, і гортає-гортає сторінки, щось записує, шепоче важкі медичні слова. Часто бувало, що й фельдшер підкаже, пояснить щось незрозуміле та ще й похвалить, підбадьорить:

— Буде з тебе лікар, Семене. Бачу, добрий лікар буде.

Потяглись тяжкі післявоєнні роки. Голодно й холодно. А Семен, тепер уже юнак, закінчивши середню школу, вступає до медичного інституту. В нього одна мета — стати хірургом. І він одержує диплом лікаря. Диплом з відзнакою. Дехто з його друзів радив йому влаштуватись ближче до столиці, там, мовляв, і професори, і доктори та кандидати наук... А Семен попросився на село, в районну лікарню, де більше самостійної практики. І ось він завідує тут хірургічним відділенням, робить операції.

Семен Павлович раптом наче прокинувся. Спогади розлетілись. Уже не зеленкувате серпанкове марево гойдається перед його очима. Він виразно бачить кожну деревину за вікном, кожен листочок. Верхівки дерев облиті сонцем і листя купається в ньому, тріпоче, шелестить, живе...

«Стривай, а як там хвора?» — пронизала думка.

Палата містилася за коротеньким поворотом коридора, була розрахована на чотирьох жінок, тепер же в ній лежала тільки одна, та, яку останньою оперував Семен Павлович. Хвора ще спала під дією наркозу, але сон її вже не був міцний. Губи час від часу стулялись і розтулялись. Пульс рівний, ритмічний.

«Усе гаразд»,— задоволено подумав Семен Павлович, зняв халат і пішов до виходу.

Та, відчинивши двері, вражений, зупинився. На дерев'яному ганку, зігнувшись і обхопивши руками коліна, сидів Грицько. Швидко підвівся перед хірургом і знову, нічого не кажучи, вп'явся в нього пронизливим, допитливим поглядом.

— Ти... чого тут? — тільки й зміг вимовити Семен Павлович.

— Щоб вас не прогавити. То я — біля дверей...— відповів малий, і це були перші слова, почуті від нього.

— Та ні, я не про це... Взагалі, чого ти тут?

— Я біля мами буду.

— Навіщо? — навіть розсердився Семен Павлович.— Чим ти допоможеш?

— Я їй подушку підіб'ю, водички подам, температуру зміряю.

Голос у хлопчика був ще чисто дитячий, але в ньому не вчувалося дитячої залежності перед дорослим.

— Як же тебе залишили ті... що були з тобою? — ще дужче розсердився Семен Павлович.— Чи, може, вони й намовили?

— Ні, я сам... Вони мене знають, і бригадир, і всі... Як сказав, що залишусь, так і зробив,— без будь-якого вихвалання, а швидше по-діловому пояснив хлопчик.— Тут моя мама...

«Вилікуйте мою маму»,— зненацька почув Семен Павлович свій власний голос, яким він колись звертався до старенького фельдшера Дениса Івановича. Цей голос ожив у ньому зараз, сповнений хвилювання, болю, надії і віри.

Семен Павлович не помітив, коли перестав сердитись, довго стояв мовчки і тепер уже витримав погляд хлопчика, він читав, що в ньому висловлено. Нарешті порушив обопільну мовчанку:

— Ходімо зі мною.

Вони зайшли до ординаторської.

— Дайте хлопчикові халат,— звернувся Семен Павлович до медсестри, яка сиділа біля столика і щось записувала до журналу.

— Тільки тихо,— попередив він Грицька.— Твоїй мамі потрібний спокій. Сам подивися.

Якийсь час обоє вони мовчки стояли біля хворої. Жінка спокійно спала.

— Ну, от бачиш? Усе гаразд.

— Спить...— пошепки і щасливо сказав хлопчик.

І тут Семен Павлович помітив, що з його очей уперше вискотилися дві сльозинки.

— Тепер і ти поспи,— теж пошепки сказав Семен Павлович.— Адже майже всю ніч просидів... Поспи, поспи... Ось на цьому ліжку.

РОЗМОВА БІЛЯ КОЛОДЯЗЯ

Сталося так, що від Києва до Одеси мені довелося йти пішки. Була середина літа. Сонце шкварило немилосердно.

До сонця я, степова людина, звик, і спека мене нітрохи не бентежила. Але в мене вже зовсім не було води, і дуже хотілося пити.

Я знав, що попереду — Південний Буг, там можна напитися й відпочити. Та до річки ще далеченько, кілометрів із двадцять, а спрага мучила.

Раптом я звернув увагу на показничок з того боку шляху. На ньому можна було розібрати вигорілий напис: «Село Шамраївка — дві версти».

Отже, якщо звернути праворуч на ґрунтовий шлях і пройти ним лише дві версти, то я опинюсь у якомусь селі Шамраївці. А коли село, то й колодязь, а якщо колодязь, то й холодна вода.

У моїй уяві так яскраво вималювався отой колодязь з холодною прозорою смачною водою, від якої аж зуби

ломить, що я, довго не роздумуючи, повернув на Шамраївку.

Села чомусь довго не було видно, і я вже навіть пошкодував, що так легко довірився дощечці-показничкові, згадав, що версти бувають з «гаками», часом довшими за самі версти, і подумав, чи не повернути назад? Але раптом півтець круто побіг униз, у величезну простору балку, а в тій балці й розляглося село. Білі стіни, білі етернітові дахи показувалися з зеленого й густого шумовиння садів.

Гарне село! Художники, глянувши на нього, одразу ж потяглися б рукою до пензля, до фарб, а я лиш стояв нерухомо і жадібними очима вбирав чарівну красу.

А все-таки спрага нагадала про себе, і я швидко спустився вниз.

Біля першого ж двору побачив колодязь із старим почорнілим журавлем, а біля колодязя — жінку, яка саме тягла воду.

Підійшов, привітався:

— Добрий день, бабусю.

Це справді була стара вже жінка, низенька, сива, висушена літами й життям. Коричневе обличчя її помережали глибокі й густі зморшки. Руки у неї були маленькі й чорні, з вузлуватими, але рухливими пальцями. А очі... Очі мене просто-таки вразили, мов у дівчини, сині й чисті, без тієї старечої поволоки, за якою ховається згасання душі й байдужість до навколишнього світу. Була вона в сірій кофтині, в чорній спідниці і боса.

— Добрий день, синку,— відповіла бабуся і знову здивувала мене тепер уже співучим, сповненим внутрішньої сили голосом.

— Чи не можна у вас водички напитись?

Вона глянула на мене своїми синіми очима так, ніби вивчала, хто я. Але одразу ж ті очі засвітилися добротою.

— Чому ж не можна? Вода у мене солодка. Ось я хуленько кухлик винесу...

Я хотів сказати, що в мене в дорожній торбині є термос, але чомусь посоромився при ній вимовити це слово. Та й не встиг — бабуся вже перетинала босими ногами зарослий чистенький дворик.

Поки вона ходила по кухлик, я звернув увагу на чисто побілену хату, біля хати зеленів невеличкий городик, а попід вікнами в стрункий рядок вишикувалися розквітлі рожі, які викликали в моєму серці якийсь давній, приемний спогад дитинства.

Напившись, я не квапився йти, хотілося трохи посидіти, відпочити в цій затишній оселі, і я запитав:

— Чи самі живете? Хіба у вас нікого більше немає?

— Чому ж немає? Є. Син у мене вчитель. Так він окремо живе, до школи ближче. Навідується. І я ходжу до нього. Обое вони — і син, і невістка — вічно в клопоті, то я ото прийду до них та в хаті лад дам...

Бабуся журно схилила голову, склала чорні руки на сухих грудях.

— Був ще й меншенький, Петрусь, так згорів у самольоті...

Я аж кинувся.

— Як це?..

— А як на війні? Льотчиком він був. Самольот спалахнув, і він там, от і згорів живцем.

— А ви ж звідки знаєте, що так було?

— Вже після війни товариш його приїжджав, розповідав. А мені тільки папірець прислали, що загинув смертю героя...— Вона помовчала трохи, ледь похитуючи головою на згадку якимось своїм думкам.— Герой він у мене був... Самольот горить і він сам горить, а по ворогах стріляє... Я оце якось з печі вигрїбала, а мені візьми та й упали жарина на руку. Ой, як же пекло!.. І олією та смальцем мазала, і мокру ганчірку прикладала, а воно ж пече, а воно ж пече... Так це ж тільки жаринка маленька, а Петрусь увесь горів. Як же йому, бідолашному, боляче було...

Я боявся поворухнутись і не відривав від обличчя бабусі очей, вражений тим, як просто розповідає мати про великий подвиг свого сина.

Може, про це хтось написав би багатомовні поеми, оповідання, а вона — так просто...

А жінка заговорила знову:

— Той Петрусів товариш каже: «Пенсія вам належить за сина». А хіба ж я можу її взяти? Самі подумайте... Як згадаю, як мій Петрусь горів, як йому було боляче... як згадаю, що це ж він і за мене, і за всіх нас мученицьку смерть прийняв, то не можу я брати тієї пенсії... Хай не роз'ятрює мое серце.

— І не взяли? — спитав я, не знаючи навіть, що сказати цій незвичайній жінці.

— Не взяла... А потім уже Марійка та, що пошту розносить, якось і каже мені: «Чудна ви, бабусю Насте, пенсії не хочете. А коли б,— каже,— ваш Петрусь живий був, то допомагав би. А тепер вам держава за нього допомогти хоче. Давайте, я вам оформлю пенсію». Ні, пенсії за смерть Петруся, за те, що він згорів, не хочу...

Вона раптом змовкла, глянула уздовж вулиці, приклавши руку до очей.

— А ото, либонь, чи не вона йде?.. Еге ж, Марійка. Така гарна дівчина, що й не сказати.

Я мовчки ждав. Ждала й бабуся, стоячи біля зрубу, і ніякої розмови вже не затівала.

Підійшла Марійка. У звичайному одязі, з брезентовою сумкою на плечі, з якої стирчали листи й газети. Круглоvide з трохи кирпатеньким носиком обличчя її розчервонілося від спеки, а сірі очі чомусь блищали радістю.

Вона привіталась і звернулася до бабусі:

— Бабусю Насте, а пенсію я все-таки вам оформила.

Жінка звела на дівчину сині очі, глянула якось дивно — чи здивовано, чи докірливо, чи навіть злякано. Тихо, одним видихом спитала:

— Оформила, кажеш?

— Авжеж,— весело й переможно мовила Марійка.— А то чого ж?.. Он уже й люди говорять...

Бабуся притулила сухий кулачок до сивої скроні, долоною другої руки підперла лікоть, помовчала, так стояли в скорботній позі, промовила:

— Ну, заходь до хати, погомонимо... Еге ж, погомонимо.

Я ще раз напився на дорогу, щиро подякував за справді солодку воду, пішов. Відмірював неквапливими кроками довгу степову дорогу, а сам думав про бабусю Настю і про її велике людське серце.

ЗАЙЧИК

Заночувати я попросився у крайню хату в селі. Мене пустили охоче. Господар аж наче зрадів.

— Просимо, просимо... Ми звикли. На всіх чотирьох вітрах живемо, то, коли починається полювання, одним вітром когось і занесе. Роздягайтесь, грійтеся.

У хаті жило молоде подружжя. Він — агроном. Кремезний, міцний чоловік, густо засмаглий на отих «чотирьох вітрах». Вона — вродлива синьоока жінка — обліковець у колгоспі. А в них чудовий шестирічний синок Вовка, такий синьоокий, як мати, і такий тугоплечий, як батько.

За вікном у маревному сяйві жовтуватого місяця іскрився холодний сніг, а в хаті було тепло, затишно й привітно. Ми пили міцний пахучий чай, спроквола розмовляли, знайомились. А Вовка, схилившись над низеньким дитячим столиком, малював кольоровими олівцями. Часом показував нам, що у нього вийшло.

Виходило справді непогано. То нічого, що хата стоїть трохи скособочено, але ж у ній і вікна такі, як справжні, і двері є, і дим над дахом кучерявиться, і стежка до порога в'ється... Або — кінь. Кінь у хлопчика такий баский і з такою вогнистою гривною, що хоч сідай на нього верхи і мчи наввипередки з вітром...

— А ви, значить, на полювання? — спитав мене господар, Сергій Пилипович.

— Поки був молодший, то і в думці не мав,— охоче розказую я, вдячний своєму співбесідникові за гостинну зустріч і за теплу хату.— А тепер ось старіти почав, про серце подумати час... Бо воно ж як-не-як, а коли ходиш та чистим повітрям дихаєш, то це не те, що в нас у місті — машини... бензин... Та й вихідних тепер два, ходи, дихай на здоров'я.

— І вдало полюєте?

— Де там! — засміявся я.— Більше для розваги та відпочинку. Справжні мисливці — ті знають місця. Збираються до купи та потім і обвішуються зайцями та крижнями. А я так — зійшов з поїзда на полустанку і гайнув, куди очі світять. Уб'ю — уб'ю, а ні, то й не треба. Ось і сюди заблукав... А у вас тут зайці водяться?

— Щоб дуже водились, то ні, але, мабуть, є. Ліс же недалеко.

Вовка, почувши, що ми говоримо про зайців, одразу ж підбіг до тата:

— Дай мені ще паперу, я тобі зайчика намалюю.

— Малюй,— батько дав хлопчикові кілька чистих аркушків, а мені похвалив сина: — Любить зайчиків малювати. Звісно, дитя. Йому що? Зайчики, ведмедики, вовчки-братики...

Малий не забарився показати нам аж три малюнки одразу. На одному — зайчик сидить на задніх лапках і нюхає квіточку. На другому — одне вухо опустив, а друге нашорошив, до чогось дослухається. На останньому — два зайчики, вони весело граються, доганяють одне одного навколо пенька.

Сергій Пилипович посадовив Вовку собі на коліна і заплутався пальцями у його густих білих кучериках:

— А якого зайчика ти нам ще намалюєш?

Хлоп'ятко подумало трохи, зібравши до купи світлі бровенята й сказало:

— Веселого.

— Якого-якого? — перепитав я.

— Веселого,— повторив Вовка,— щоб сміявся.

І невдовзі показав нам ще одного зайчика. Він справді сміявся. Рот у нього був розтягнутий аж до вух, та й самі вуха розчепірились від сміху. Звірятко було таке кумедне, що й ми, дорослі, весело сміялися та хвалили малого за його вміння.

Вечір був уже пізній. Мама повела хлопчика спати. А ми з Сергієм Пилиповичем ще закінчували розмову.

— То, може, й ви зі мною походите? — поспитав я.

— Чого ж,— мовив він,— завтра вихідний, можна й побавитись. Хоч, правду вам сказати, мені ніколи цього не кортіло. Мисливство — то для вас, для міських, а нам на селі — воно ні до чого.

Заснув я несподівано швидко й глибоко. А коли розплющив очі, вікно вже сіріло, а наді мною стояв Сергій Пилипович і, ніяково усміхаючись, казав:

— Вибачте, зайців проспимо. Вони рано встають.

За кілька хвилин ми вийшли з хати. Небо було чисте, синювато-прозоре. На сході вже зарожевіло, тому й неозоре рівне поле снігу здавалось не чисто білим, а трохи червонястим. У цьому просторі навколо і, мабуть, у всьому світі панувала урочиста тиша... Ми мовчали, не наважуючись порушити цю тишу несподіваним і непотрібним тут словом. Тільки під ногами порипував сніг, скутий за ніч морозцем.

Попереду виднів темний, нерухомий, аж наче мертвий, ліс. Що ближче ми підходили до нього, то частіше траплялися куші глоду, шипшини та вовчих ягід. На них ще де-не-де трималися торішні плоди та поодинокі почорнілі листочки, до яких не дотяглися лісові звірята.

Заячих слідів не було.

Проте це не дуже й бентежило мене. Я радів цій ранній прогулянці, чистому тихому повітрю, яким так легко дихати, і нашому мовчанню. І хоч у мене за плечима висіла

заряджена рушниця, вона здавалася зайвою, бо постріл серед цієї казкової сріблясто-рожевої тиші був би справжнім блюзнірством.

Ми зупинилися на узліссі подумати, куди йти далі.

Ліс жив своїм таємничим зачарованим життям. Здавалося, він дивився на нас кожним деревом, кожним кущом і про щось неголосно гомонів.

Але тут було не так ясно та просторо, як у чистому, виповненому прозорістю степу. Навпаки, все тонуло у важкуватому тьмяному присмерку. І цей присмерк ніби надавав, пригасив ті світлі відчужання, які щойно обіймали мене.

Раптом ми побачили заячий слід.

Він був нерівний і зовсім свіжий. Видно, заєць злякався не когось іншого, а саме нас.

— Спробуємо пошукати? — спитав я, власник єдиної рушниці.

Сергій Пилипович мовчки кивнув головою на знак згоди. Його обличчя, ще недавно зворушливо-лагідне, спохмурніло, а може, то на нього впали химерні тіні лісу.

Ми пригинцем скрадалися по заячому сліду, ховаючись поза кущами, ковтаючи сніг, що обсилався з гілок на наші обличчя, і шастаючи на всі боки очима. Інстинкт давніх предків вів нас слідом звірини. А воно, маленьке лісове створіння, теж нутром, інстинктом чуло небезпеку і петляло-петляло, заплутуючи за собою слід. То бігло прямо, то раптом кидалось убік, у густі кущі, то виринали з протилежного боку від своєї схованки і стрибало зигзагом, намагаючись відірватися від нас, переслідувачів.

Тепер ми були вже не просто мисливці, а мисливці завзяті — жорстокі й нещадні.

У мене лунко гупало серце. З лоба на брови, на ніс і на щоки котився гарячий піт. Спина змокрила. А коли я глянув на свого напарника, то не впізнав його: щоки його взялися плямами, а очі блищали якось не по-людському хижо.

— Так ми його не наздоженемо,— сказав я, хрипко дихаючи від шаленого бігу та збудження.

— Наздоженемо,— прохрипів і Сергій Пилипович.— Аби тільки в степ не вискочив, бо там — шукай вітра в полі!

Він засміявся коротко й недобре.

І знову я не впізнав його. Мабуть, як і він мене.

— Я ж і кажу... Ви йдіть слідом, а я від степу з рушницею...

Я взяв ліворуч і побіг щодуху.

У лісі навіть уночі мороз завжди менший, ніж у степу. Кісточка на снігу м'яка й ламка. Тому ноги мої провалюються майже до колін. Але я біг не зупиняючись, уже не дихаючи, а стогнучи змученими грудьми.

Коли я на мить оглядався, очі вихоплювали з-поміж дерев і кущів постать Сергія Пилиповича. Він теж біг, згорбившись, втупившись у заячий слід.

І раптом я почув його надсадний крик:

— Он він!.. Праворуч дивіться!.. Та бийте ж!..

І справді я побачив зайця, що вискочив із-за пенька. Він рвучко підстрибнув угору і плюхнув у сніг. Тепер я зрозумів, чому заєць не зміг від нас утекти. Сніг під ним провалювався, йому було дуже важко бігти.

Видно, бідолаха вже зовсім знесилів, бо перше, ніж стрибнути, звівся на задні лапи і повів головою туди й сюди. Мені здалося, що я побачив його очі, не косі, а круглі, сповнені жаху і благання. А ще здалося, що в нього під сірим хутречком між передніми лапками швидко-швидко калатає серце...

Та цієї миті мій палець натиснув на гачок.

Гримнув постріл.

І заєць упав, закрутився на одному місці, підкидаючи то задні, то передні лапки й розпорозуючи навколо себе білий сніг.

Потім — затих.

Ми з Сергієм Пилиповичем підходили до нього з двох боків, брели в снігу, хитаючись від втоми.

— Ну що ж, тепер можна й додому,— Сергій Пилипович підняв за вуха мертвого зайця. Він посміхався самими лише губами, і губи в нього нервово тіпались.— А ви казали, що поганій мисливець... Он як... З першого пострілу...

— І сам не сподівався,— щиро зізнався я,— та й близько ж був, як на долоні...

Ще здалеку ми побачили, що в хаті Сергія Пилиповича топиться. З димаря красивим білим фонтанчиком струмував дим. Я похвалив його дружину:

— Догадлива. Мабуть, знає, що будемо зайця смажити. На порозі Вовка зустрів нас веселими вигуками:

— Зайчик!.. Глянь, мамо, татко зайчика приніс!

Хлопчик підбіг до батька і ще в руках у нього погладив звірятко по голові:

— Ой, який гарний зайчик! Тепер я з ним гратимусь...

Але раптом відсмикнув руку і, нічого не розуміючи, запитав:

— А чому він голівку похнюпив? І вушка опустив...

— Він мертвий, Вовко,— пояснив Сергій Пилипович якось несміливо і тихо.— Убитий він... розумієш?..

— А хто його вбив? Навіщо?

— Ну... як — навіщо? Засмажимо... Ось покуштуєш, який смачний.

І сталося несподіване. Хлопчик кинувся до канапи, ткнувся в неї личком і зайшовся ревним плачем:

— Не буду я їсти зайчика!.. Не буду... не буду!.. Ви погані обое... І ти, і цей дядько...— Хлопчик тіпався, корчився і все викрикував з якимсь стогоном:— Погані!.. Погані!..

Нарешті мати повела Вовку до іншої кімнати.

Сергій Пилипович довго стояв мовчки, розгублено і навіть злякано озираючись довкола. Потім віддав мені зайця:

— Заберіть, прошу... Хлопчик не повинен його більше бачити. Завинили ми, товаришу... Ну, як вам сказати?.. Втратили в собі щось найкраще... дитяче... І йдіть із своїм

зайцем, прошу вас... А я вже якось перед хлопчиком виправдаюсь... не признаюсь...

— Комусь по дорозі додому віддам,— сказав я, насилу вимовляючи слова.— І дуже прошу, пробачте... Всією сім'єю пробачте...

* * *

Ця подія сталася давненько. Але я ще й тепер чую розпачливий плач дитини і не можу забути слів: «...втратили щось найкраще... дитяче...»

На жаль, буває, що ці слова вириваються з нашого серця тоді, коли вимовляти їх уже пізно.

УПАЛО ДЕРЕВО

Дерево росло в кінці двору. Це був рясний, гіллястий і кучерявий клен. Влітку він давав густу тінь і прохолоду. Тому під ним якась добра душа глибоко вкопала дерев'яний столик на одній товстій ніжці і обгородила його простенькими лавочками без спинок. Тут можна було посидіти, подумати, а якщо вмієш, то й помріяти під лагідний колісковий шум, бо вміння мріяти — це теж мистецтво, яке не кожному дано. А коли збирається під деревом двоє чи кілька чоловік, то можна й неквапливо поговорити про життя-буття.

А ще в цій зеленій гущині жили й співали пташки. Хоч їх самих і їхніх гнізд і не видно було, але й неможливо уявити це розкішне дерево без пташок, без їхніх дзвінких, ліким ще не розгаданих голосів.

Однак дорослі сюди майже не заходили. У них свої турботи — робочі, наукові, службові, домашні. А клен і стіл з лавочками під ним облюбували дворові хлопчаки, і влітку тут з криком і гуком грали в доміно «на висадку».

Найкраще грали четверо: тонкий і високий Андрійко, низенький і натоптаний, як галушечка, Гриня, дуже білявий Бориско і ще один Бориско, тільки дуже чорнявий. Їх так і називали: два «Б». Інші хлопці грали гірше, тому не відважувалися вступати в боротьбу, а тільки стояли за спинами в «асів» і спостерігали.

Серед інших глядачів був і Сашко — хлопець зовсім нічим не показний, але серед друзів відомий як великий любитель природи.

Часом між гравцями спалахували суперечки і навіть сварки, але до кулаків не доходило, бо все-таки вони були друзі і сердились один на одного недовго. Цей клен еднав їх в один міцний гурт.

Клен був дужий. Здавалось, ніякі громи не в силі його здолати, ніякі вітри не здужають його зламати.

Та у природи свої закони, таємниці і ще не підвладні людині.

Стояло літо. До обідньої пори із синього шовкового неба яскраво світило сонце. Але десь під вечір важко, немов невидимий велетень, зітхнув вітер, небо заткалося суцільною сірою ковдрою, яка низько повисла над землею. Потім ще війнув, тільки тепер уже дужчий і холодніший.

Хлопці — Андрійко, Гриня, обидва Бориски і Сашко — порозбігалися по домівках, бо на їхні голови і на плечі впали перші колючі краплини дощу. Та вже й сутеніло — цього разу вечір заліг раніше, ніж досі.

А вітер наростав, тужавів, холоднішав, наче його з далеких північних льодових просторів нагортала невидима сила. Закрутило, завихрило пилюку в повітрі, гримнули нещільно причинені вікна в квартирах, заторохтіли бляшані листи на дахах, потім у вже чорному небі заміїлися сухі тріскучі блискавки, і світ перетворився на якийсь гармидер.

Це вже був не вітер. Це був лиходій, не загнуданий, ніким не керований, розхристаний і лютий без міри у своїй

оскаженісті. Він то вив по-вовчому, тільки голосніше в сто разів, то реготався божевільним реготом, то стогнав і охкав, але це у нього було не від безсилля, а від надмірної сили, яку не знав, куди подіти. Тому й не чули і не могли почути люди, що в цю дику какофонію уплівся, влився ще один звук. Він був начебто й не голосний, але не схожий на інші звуки.

То корінням застогнало дерево і під лютим, нещадним натиском одурілого вітру впало рясною кроною на землю.

Упав клен...

На ранок буря вляглася чи, може, помчала кудись далі, керована своїм божевільним розсудом. На високе сине небо знову урочисто виплигло сонце, по-хазяйському висушило дахи, надихнуло теплом землю і принесло людям свою сонячну ласку.

Знову зібралися хлопці до свого нерозлучного гурту — Андрійко, Гриня, два Бориски і Сашко. Обійшли повержене дерево, скрушно похитали головами, пожалкували, подивувалися, що на таку силу знайшлася ще дужча сила, і Андрійко сказав:

— Загинуло дерево.

— Висохне — на дрова порубають,— докинув якимось безжально Гриня.

— Ти що?.. Це ж — клен! — заперечив Бориско-білявий.— Дуже цінне дерево. Я читав, що з нього музичні інструменти роблять — скрипки, гітари...

— І діжки роблять,— підтримав розмову Бориско-чорнявий.

Так поговоривши між собою, хлопці пішли грати в доміно, бо столик уже висох після дощу та бурі.

А Сашко лишився біля крони, біля її вершечка. Тут листочки були такі ж самі, як і внизу, але не такі темно-зелені й не такі тверді, а м'якші, ніжніші, навіть тепліші, з ледь помітним жовтуватим відтінком. Мабуть, у коріння

не вистачало сили, щоб подати живильні соки на таку височінь. Сашко брав листочки в долоні, розгладжував їх, пестив, мов живі створіння. То один, то другий... Він відчував, як груди його виповнюються болем, гострим жалем до цих листочків і до всього клена, немов до людини, що потрапила в біду.

Та він і є живий, цей клен, тільки підтятий, як богатир у бою. Але ще не вмер. А лежить і щось думає. Всьому живому на світі — і людині, і тварині, і рослині — боляче. В цьому Сашко був твердо переконаний. Тож і цьому кле-нові боляче.

І враз Сашко відчув біль дерева, мов свій власний, а ще — злість на отих байдужих, безсердечних хлопців, що вистукують кісточками доміно по дзвінкому столу та регочуть, наче нічого й не сталося.

А сталося ж, сталося!

Велике горе!

Упало дерево!

Правда, не з їхньої вини. Але ж дерево можна порятувати, і воно знову зашумить, загомонить своїм зеленим віттям. Та його зелена співанка буде дякою людям, які врятували його.

Чим уміє дерево, тим і дякує: затінком у спеку, зеленою лагідною піснею.

Сашко довго розгладжував ще живі листочки, щось навіть промовляв до них тихенько і нарешті підійшов до столу.

— Хлопці, давайте поставимо дерево.

Це було так несподівано, що хлопці враз припинили гру, втупилися в Сашка здивованими очима, а Андрійко запитав:

— Ти що, чокнутий?

Всі зареготали.

— Давайте поставимо дерево, — настійливо повторив Сашко якимось однотонно, рівним голосом, але таким, якому, здавалось, не можна було заперечувати.

— Ні, його справді мама з печі впустила, як був маленьким,— знову кинув образливі слова Андрій за правом найстаршого тут і найдужчого.

І знову вибухнув регіт.

— Та як же ти його поставиш? — втрутився Гриня, бачачи, що Сашко зблід і в нього затремтіли губи.

— Придумати треба,— сказав Сашко.

— Тобі лікуватися треба, а не думати,— не вгавав Андрій із своїми дотепами, розраховуючи на черговий вибух сміху.

Однак цього разу ніхто не засміявся.

Бориско-білявий ніби проспівав замріяно:

— Поду-умати треба... поду-умати треба...

— Поду-умати треба...— в тон йому додав і свого голосу Бориско-чорнявий.

А наступного дня, коли хлопці знову прийшли грати в доміно, то побачили дивовижну картину: Сашко десь узяв лопату і обережно обкопував землю навколо кореня дерева, робив велику яму.

— А далі що? — спитав Андрій.

Він уже не вдавав із себе ватажка, а ніби присмирнів, хоч ще й не розумів, що затіяв Сашко.

Сашко встромив лопату в землю, витер піт з лоба і відповів:

— А далі будемо працювати всі гуртом...

— Що... працювати?

Тепер Сашко відповів упевнено:

— Он там, у закутку, стоїть стара лебідка. Зачепимо дерево тросом і підіймемо його. Поставимо в яму. Треба тільки яму глибшу викопати. Ми трохи підважимо дерево, а далі воно вже само в яму посунеться. А потім ми його вирівняємо і так засиплемо та утрамбуємо, що його вже ніяка буря не звалить... Дивіться, корінь живий, не встиг засохнути.

І він знову взявся за лопату.

— Так трос же треба,— не вгавав Андрій.

— І трос знайдемо. У шоферів випросимо.

Сашко копав, हेкав, кидав землю навколо себе, наче якийсь біс у нього вселився. Хлопці не квапились до столика, а стояли ні в тих ні в сих.

Нарешті обізвався Андрій:

— Давай я ще покопаю... Давно не тримав у руках лопати.

Потім захотіли попрацювати і Гриня, і обидва Бориски — білявий та чорнявий. Робота посувалася швидко. І коли яма вже була готова, шукати трос кинулися всі. Тепер уже ніхто не хотів, щоб усе це робилося без нього, без його маленької участі.

Трос знайшли. Для такого діла його погодився дати шофер із сусіднього двору. Та ще й підігнав свою могутню вантажну машину, щоб допомогти хлоп'ятам. А глянувши на лебідку, тільки засміявся по-дружньому:

— Нічого б ви цією лебідкою не зробили. Стара вже дуже... А що дерево врятували, молодці!

Не треба розповідати детально, що і як було далі. Але коротко можна: завели трос, машина повільно зрушила з місця, зелений кучерявий клен поплив кроною вгору, потім вирівнявся і міцно та надійно став у яму.

Ну вже ж і працювали хлопці! Один поперед одного хапались тепер уже за дві лопати, бо шофер і свою дав. Може, ще ніколи в житті вони так дружно не працювали...

І от сьогодні стоїть розкішний зелений клен і радує людські очі й серця. І радує пташок, які знову заспівали в його густому зеленому шумовинні.

ВЕСНЯНІ МОТИВИ

1. Квіти

Надвечірне повітря пахне молодими бруньками.

Понад бровками дзюрчать-шелестять струмочки, змивають останні латочки торішнього, вже мертвого снігу.

Тротуаром іде усміхнений хлопець. Власне, усмішки на його обличчі не видно, але все-таки він усміхається, може, очима, може, самими тільки віями.

На розі біля гастроному до стовбура каштана притулилася спиною стара жінка. Вона тримає пучечки квітів — білих маленьких дзвіночків — і монотонно повторює:

— Беріть квіти!.. Перші весняні квіти!.. Беріть перші весняні!..

Хлопець зупиняється біля неї.

— Скільки такий пучечок?

— Двадцять копійок. Добирайте.

Він нишпорить по кишнях, складає в долоню мідяки. Далі, ніяковіючи, каже:

— Тільки п'ятнадцять ось намуляв...

Жінка вже й не дивиться на нього, шукає очима надійніших покупців, а тим часом каже:

— Мені вже давали...

— Я розумію,— мнеться хлопець,— і я дав би...

Відходить убік і стоїть сумний-сумний. Знову нишпорить по кишнях. Ні, нічого більше немає.

Жінка торгується з іншими: «Менше-як за двадцять копійок не буде. Хочете — беріть, хочете — ні... Купуйте квіти! Купуйте квіти!..» А сама ні-ні та й погляне на хлопця. Стежить за ним.

А він усе ще стоїть і замислено перетирає в пучках мідяки. Потім рішуче ступає у провулок.

Тоді вона кличе:

— Гей, хлопче! Скільки там у тебе?

— Оце всі,— підходить він знову до жінки.

— Давай... Вибирай, який тобі пучок до вподоби. І біжи швидше, не запізнись... Сама була молодою...

У її зморшкувату руку посипались мідяки.

Жінка не лічила їх. Кинула в кишеню і довго дивилася вслід хлопцеві потеплілими очима. Аж поки він не зник серед людей.

Тоді раптом схаменулася. І знову залунав її голос:

— Беріть квіти!.. Перші весняні квіти!..

2. На перехресті

Правила вуличного руху я порушив.

Сидячи за кермом автомашини, раптом з недозволеною швидкістю кинувся на зелений, весняний вогонь світлофора, і в цей час засвітився жовтий.

Як і належало, мене зупинив міліціонер.

Я покійно дав йому свої «права» і безнадійно махнув рукою:

— Ну, що ж, бийте дірку...

Він довго тримав мої шоферські документи, так довго, що на світлофорі встигли змінитися всі три кольори: червоний, жовтий і зелений, а потім уже сказав:

— Знаєте, дірку таки треба було б, але... настроій не той. І вам не хочу псувати... Натє ваші «права», тільки більше ніколи не порушуйте.

3. Жінка і білочки

Щоранку перед роботою я обходжу цей парк.

І щоранку бачу цю жінку: вона годує горішками білочок.

Маленькі, зворушливо-симпатичні звірятка їдять з її рук, вистрибують у неї на плечах, довірливо зазирають в очі.

І я боюсь зупинитись, щоб не порушити їхніх взаємин.

Але ось настала весна, і я побачив жінку самотньою. Вона сиділа на лавці з горішками в руках, але білочок на її колінах і на її плечах не було.

Тоді я насмілився підійти до неї і запитати:

— А де ж вони?..

Жінка посміхнулася до мене, але не гірко, а, я сказав би, навіть радісно, й відповіла:

— Весна ж... Згодом вони повернуться... Посидьте біля мене.

4. Біля телефонної будки

Вулиця Політехнічна. Сім годин вечора. Хоч і рання, але ще холодна, мокра й вітряна весна. Вона сіє дощем і снігом одночасно.

У тісну, як поштова скринька, телефонну будку встрибує хлопець. Він тупцює мокрими черевиками, але набирає номер.

— Алло! Алло!..

Ніхто не відповідає.

Хлопець бачить, що біля будки тупцює й дівчина. Власне, саму дівчину він не бачить, а тільки її ноги в легеньких черевичках.

Звісно, їй потрібний телефон. Але і йому вкрай треба додзвонитись. І він знову набирає номер.

— Алло! Алло!..

Довго мовчить телефон на тому кінці проводу. Нарешті почувся голос:

— Слухаю.

— Це ти, Валю?

— Ні, це її мама. А Валя пішла в бібліотеку. Сказала, що йде в читалку.

— В читалку?..— Хлопець ще не хоче вірити почутому. «Сказала ж, що зустрінемося біля метро «Політехнічний»!..» — Пробачте, будь ласка,

Він кутається в комір від мокрого вітру і, нікого не бачачи, нічого не помічаючи, виходить з телефонної будки, нервово закурює.

Тим часом у будку вскакує дівчина. Вона теж набирає номер.

— Добрий вечір... Скажіть, будь ласка, Сергій дома? Куди пішов?.. У читалку?..

Хлопець раптом кидається в будку.

— Валю! Та це ж — я! Я тут, я тут!..

Він вихоплює трубку з її рук.

— Мамо! Це я, Сергій!.. Не турбуйся, я в бібліотеці, в читалці! — і швидко вішає трубку.

Обоє вони танцюють захололими ногами, сміються. Обом їм гарно-гарно.

І — тепло!

З М І С Т

УЧИТЬСЯ ЖИТИ,
САШКО ЖУКОВ. *Повість.* 3

ОПОВІДАННЯ

Хліб 90
Ластівка багрянокрила 99
Поєдинок 107
«Тату, привези мені ордена» 111
Вода 116
Сад 125
Хірург 135
Розмова біля колодязя 144
Зайчик 148
Упало дерево 154
Весняні мотиви 160

Ткач Д. В.

Т48 Учись жити, Сашко Жуков: Повість, оповідання: Для серед. шк. віку /Худож. оформл. Є. Є. Котляра.— К.: Веселка, 1986.— 164 с.: іл.

Повість українського радянського письменника, лауреата Республіканської літературної премії ім. Лесі Українки про учнів ПТУ, формування їх характерів, усвідомлення ролі й місця робочої людини в колективі. В книжці вміщено також оповідання різних літ: про події громадянської та Великої Вітчизняної воєн, після-воєнного періоду.

Т 4803010200—124
М206(04)—86 187.86.

84Ук7—44

Дмитрий Васильевич Ткач

**УЧИТЬСЯ ЖИТЬ,
САШКА ЖУКОВ**

Повесть, рассказы

(На украинском языке)

Для среднего школьного возраста

Художественное оформление

Евгения Евгеньевна Котляра

Киев «Веселка»

Редактор Г. Т. Ткаченко

Художній редактор *В. Ю. Тернавський*

Технічний редактор *О. І. Дольницька*

Коректори *В. О. Букша, В. В. Богавський*

Информ. бланк № 3991

Здано на виробництво 29. 12. 85.

Підписано до друку 06. 03. 86.

БФ 32783. Формат 70×108¹/₃₂.

Папір друкарський № 1.

Гарнітура літературна. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 7,35.

Умовн. фарб.-відб. 7,875. Обл.-вид. арк. 7,69.

Тираж 50 000 пр.

Зам. № 150-6. Ціна 40 к.

Ордена Дружби народів

видавництво «Веселка»,

252050, Київ-50, Мельникова, 6^а

Львівська книжкова фабрика «Атлас»,

290005, Львів-5, Зелена, 20.

Дорогий друже!

*Ти прочитав книжку Дмитра Ткача
«Учись жити, Сашко Жуков».*

*Напиши нам, що тобі в ній сподобалося,
запам'яталося найбільше і чому.*

Не забудь вказати свою адресу і вік.

*Відгук надсилай на адресу:
252050, Київ-50, вул. Мельникова, 63.
Будинок дитячої книги.*

ОРДЕНА ДРУЖБИ НАРОДІВ
ВИДАВНИЦТВО «ВЕСЕЛКА»

засноване в березні 1934 року.

Щороку випускає 240—250 видань
загальним тиражем 41 мільйон примірників.

Видає

українську літературу — радянську
і дожовтневу, літературу народів СРСР
та країн соціалістичної співдружності,
твори прогресивних письменників світу.

Перекладає

літературу з 49 мов народів СРСР
і 40 мов зарубіжних країн.

Експортує

книжки в 128 країн світу.

